

Shpalime historike

VEPRIMTARIA ANTIKOMBËTARE E ESAT PASHË TOPTANIT 1912 - 1920

Autor: Sheradin Berisha

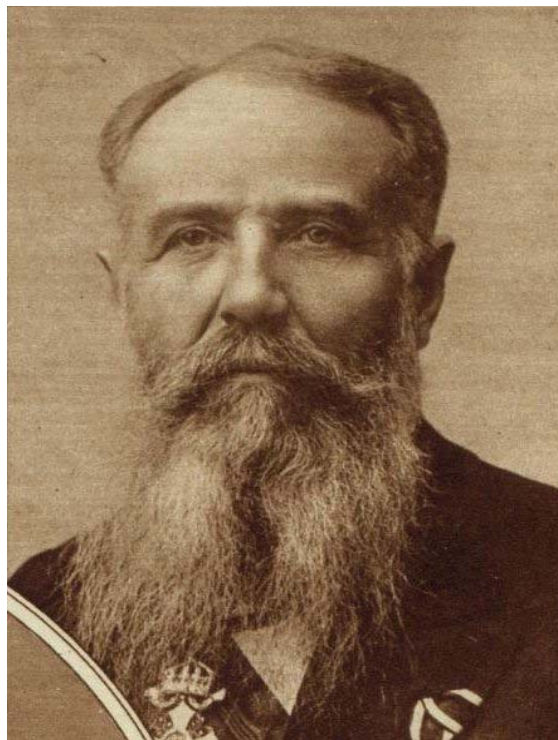
Përmbajtja e lëndës

- Kush ishte Esat Pashë Toptani?
- Kush e vrau Hasan Riza Pashën dhe në ç'rrethana iu dorëzua Shkodra ushtrisë malazeze nga Esat Pashë Toptani?
- Si u vu Esat Pashë Toptanit në shërbim të armiqëve të Shqipërisë?
- Si u emrua Esat Pashë Toptani - Ministër i Punëve të Brendshme në qeverinë e Vlorës?
- Pse „Pleqësia...” e Toptanit ishte kundër Ismail Qemalit?
- Si u bë Esat Toptani me dy poste ministrore në qeverinë e Vidit?
- Esat Pashë Toptani: „unë jam njeriu i Mbretërisë serbe...”
- Përpjekjet e Serbisë për ta minuar Princ Vidin përmes agjentëve të sojit Esat Pashë Toptani
- Si u takua Esat Pasha me Nikolla Pashiqin në shtator 1914 në Nish?
- Marrëveshja Nikolla Pashiq - Esat Pashë Toptani;
- Kthimi i Esat Pashë Toptanit në Shqipëri (shtator 1914);
- Si u ndihmua Esat Pasha nga qeveria e Serbisë?
- Si e ripushtoi Serbia, Shqipërinë e Mesme, për ta shpëtuar Esat Pashën nga rrethimi shtatëmujorë në Durrës?
- Marrëveshja e Esat Pashë Toptanit me ministrin Luba Jovanoviq, në qershor 1915 në Tiranë;
- Si u ndihmua tërheqja e ushtrisë serbe nëpër Shqipëri nga Esat Pashë Toptani, më 1915/16?
- Si u largua bashkë me ushtrinë serbe edhe Esat Pashë Toptanit nga Shqipëria për në Greqi?
- Pse Esat Pasha u largua nga Selaniku (nëpër Beograd) për në Paris?
- Esat Pashë Toptani mbrojtës i interesave serbe në Paris;
- Çka i shkruan Pashiqi, kryeministrit francez Mileran, për Esatin?!

- Mbështetja politike dhe financiare e Serbisë për Esat Toptanin;
- Kush ishte Avni Rustemi, vrasësi i Toptanit?
- Rrugëtimi i Avni Rustemit nga Shqipëria për në Paris;
- Cilat ishin lëvizjet e Avni Rustemit, në dy javët e fundit, para se ta kryej atentatin ndaj Esat Pashë Toptanit?
- Si e kreu Avni Rustemi atentatin ndaj Esat Pashës, më 13. 06.1920?
- Çka dëshmojnë në hetuesi, njerëzit e afërt të Esat Pashës?
- Keqardhja e Pashiqit për vrasjen e mikut të Serbisë, Esat Pasha;
- Si i financonte Serbia nëpunësit dhe familjarët e Esat Pashës edhe pas vrasjes së tij në Paris?
- Pse sënduku metalik i Esat Pashë Toptanit e alarmoi Beogradin?!

Esat Pashë Toptani

Nikolla Pashiq

* * *

Shekulli i XIX për popullin shqiptar, ashtu si për të gjithë popujt e tjerë të Ballkanit, shënoi një epokë të re në historinë e tij, atë të Rilindjes Kombëtare. Gjatë këtij shekulli u organizuan lëvizje të shumta kombëtare të cilat pashmangshëm çuan në çlirimin e popujve nga sundimi i Perandorisë Osmane dhe në krijimin e shteteve të pavarura. Shqipëria (që shtrihej në katër Vilajete) ishte vendi i fundit në Gadishullin Ballkanik që u shkëput nga zgjedha pesë shekullore turke. Dhe kjo shkëputje përfundimisht, ndodhi pas luftës katërvjeçare (1909 – 1912) kundër xhonturqve, me organizimin e Kryengritjes së Përgjithshme të vitit 1912. Dihet mirëfilli se vendimin për Kryengritjen e Përgjithshme e morën një grup personalitetesh shqiptare, në një takim të mbajtur në Stamboll. Takimi u mbajt në mesin e muajit janar 1912, nën kryesimin e Ismail Qemalit, në shtëpinë e Syrja Vlorës, në lagjen Taksim të Stambollit. Në takim përveç Ismail Qemalit morën pjesë: Hasan Prishtina, Syrja Vlora, Myfit Libohova, Esat Toptani, Aziz Vrioni, Bedri Pejani, Mustafa Kruja e të tjerë. [\[1\]](#)

Aty pasi u diskutuan të gjitha aspektet organizative të luftës së armatosur në tërë etnikumin shqiptar, u vendos që kryengritja e përgjithshme të nis në pjesën verilindore të Shqipërisë (në Vilajetin e Kosovës) për t'u shtrirë pastaj në të gjitha viset tjera. Organizimin e kryengritjes në Kosovë e mori përsipër Hasan Prishtina. Esat Pashë Toptani u zotua se do të merrej me organizimin e kryengritjes në Shqipërinë e Mesme dhe në Mirëditë, Myfit Libohova, Aziz Vrioni e Syrja Vlora u zotuan të ngrinin në kryengritje Shqipërinë e jugut, ndërsa Ismail Qemali mori përsipër të siguronte ndihma materiale nga kolonitë shqiptare në mërgim dhe përkrahjen diplomatike nga shtetet evropiane. [\[2\]](#) Ngjarjet e zhvilluara në vitet 1912 - 1913 kanë dëshmuar se, jo të gjithë pjesëmarrësit e takimit të Taksimit i përmbushën zotimet e tyre. Nga të gjithë pjesëmarrësit e kësaj mbledhje historike, vetëm Hasan Prishtina e Ismail Qemali e mbajtën fjalën e dhënë, ndërsa të tjerët me ndonjë përjashtim të vogël, jo vetëm që nuk u angazhuan dot, por me veprimet e tyre e dëmtuan rëndë kryengritjen e armatosur çlirimtare. Prej tyre në dëm të kryengritjes shqiptare, më së shumti veproi Esat Pashë Toptani. [\[3\]](#)

Kush ishte Esat Pashë Toptani?

Esat Pashë Toptani ka lindur në vitin 1863 në Tiranë. Që në fëmijëri, ai dallohej për karakterin e tij të keq dhe gjaknxehtë. Esati meqë ishte rritur

në Tiranë, me kohë e kishte zgjeruar rrethin e ndikimit të tij, dhe duke qenë në shërbim të guvernatorit të Durrësit, Hafiz Pasha, ai u caktua kryetar i rrethit të Tiranës, post që i lejonte të bënte çfarë të donte pa u dënuar. Rreth vitit 1895, ai u emërua nga Sulltani komandant i xhandarmërisë së Janinës. Ky post i kushtoi atij 1500 lira turke të cilat iu paguan mareshalit Dervish Pasha. Atë që në Tiranë e kishte bërë në mënyrë të paligjshme, filloi ta bënte hapur dhe në mënyrë zyrtare në Janinë. Esat Pasha, përuroi në Janinë epokën e përdorimit të bandave të cubave, që zëvendësuan 30 xhandarë me kuaj, të cilët i futi përsëri në punë, pasi merrte prej secilit 25 lira turke. [\[4\]](#)

Gjatë Luftës Greko-Turke të vitit 1897, ai i grabiti të gjithë bagëtitë, të imëta e të trasha, që gjeti dhe pasi mbërriti në Janinë si guvernator i përgjithshëm i Osman Pashës, i dha një hov më të madh punëve të veta, duke shkuar deri atje sa mori rushfete madje edhe prej 20 frangash, duke rrëmbyer paratë e njerëzve të thjeshtë, të cilët i kërcënonte me syrgjynosje, duke futur hundët në çështjet administrative e të drejtësisë dhe duke nxjerrë përfitim nga gjithçka. [\[5\]](#)

Më vonë Esat Pasha u transferua në Shkodër, me detyrën e shefit të xhandarmërisë. Nga pozita që kishte ai, bënte kërdinë kundër atyre që nuk i pëlqenin, atyre që mund të luftonin kundër fuqisë së tij, ose që me anë të pasurisë së tyre mund ta shqetësonin. Pikërisht në këtë periudhë nis me të vërtetë fuqia e tij në Tiranë e Durrës, sepse, duke persekutuar njerëzit e ndershëm, në të njëjtën kohë ai mbronte njerëzit e liq dhe u kërkonte ndarjen e përfitimeve të paligjshme që mund të arrinin këta të fundit; kjo ishte mënyra e tij për të garantuar sigurimin publik, ashtu sikurse kishte bërë në Janinë. [\[6\]](#)

Ndryshimi i regjimit turk, në vitin 1908, e gjeti Esat Pashën në postin e tij në Shkodër dhe me famën e një njeriu despotik, besnik ndaj Sulltan Abdyl Hamitit dhe ndaj mënyrës së tij të administrimit. Esat Pasha, i cili dikur ia detyronte madhështinë e tij Sulltan Abdyl Hamitit, me fitoren e xhonturqëve u vu në shërbim të tyre. Esati shkoi në Selanik, ku ndodhej selia e Komitetit „Bashkimi dhe Progresi“ (bëhet fjalë për Komitetin „Bashkim e Përparim“ - Sh.B), dhe, thuhej se xhonturqit e kishin dënuar me vdekje, por 500 lira turke, qëndrimet e përlura dhe premtimet e rreme i dhanë Esatit mundësi të hynte në shërbim të shefave unionistë, të cilët e përkrahën dhe e ndihmuan të merrte mandatin e deputetit të Sanxhakut të

Gjirokastrës për Parlamentin Osman. [7] Madje, Esati, duke mbajtur një qendrim servil ndaj padronëve të vet, u caktua edhe si anëtar i delegacionit që do t'i njoftonte Sulltan Abdyl Hamitit rrënimin e pushtetit të tij.

Esati njihej atëherë si një nga shefat unionistë dhe këto marrëdhënie të mira vazhduan për sa kohë që këta të fundit ishin në pushtet; dhe kur xhonturqit filluan të dobësohen, kur partia kundërshtarë, e quajtur liberale, dukej se po korrite sukses, Esati e ndryshoi menjëherë kampin, duke u shprehur armik i Talatëve, i Xhavitëve dhe i Xhahidëve. [8]

Pikërisht në këtë kohë (janar 1912) të këtyre ndryshimeve, Esat Pashë Toptani hyri në lidhje me përfaqësuesit e Lëvizjes Kombëtare Shqiptare dhe mori pjesë në mbledhjen e Taksimit në Stamboll që e kryesoi Ismail Qemali, ku u vendos për organizimin e Kryengritjes së Përgjithshme Shqiptare, kundër perandorisë osmane. Kur kryengritësit shqiptarë, dolën fitimtarë në Shkup (Korrik-Gusht 1912), dhe arritën ta shpërbënin Kuvendin turk, duke e përgatitur kështu formimin e qeverisë në krye me Myftar Pashën, Esat Pashë Toptani u emërua komandant i rezervistëve në Shkodër.

Kush e vrau Hasan Riza Pashën dhe në ç' rrethana iu dorëzua Shkodra ushtrisë malazeze nga Esat Pashë Toptani?

Në tetor 1912 kur Trupat ushtarake të shteteve të “Aleancës ballkanike” (Serbisë, Malit të Zi, Bullgarisë dhe Greqisë) ndërmorën operacione pushtuese në tokat shqiptare, Esat Pashë Toptani duke qenë në krye të redifëve shqiptarë u gjend në mbrojtje të Shkodrës nga sulmet e trupave ushtarake malazeze. Në këtë situatë Esat Pasha u caktua zëvendëskomandant i Korpusit të Shkodrës, ndërsa komandant i të gjitha trupave të këtij korpusi ishte Hasan Riza Pasha, një ndër oficerët më të përgatitur të ushtrisë turke.

Hasan Riza Pasha ka lindur në vitin 1871 në zonën e Tosay-s, në Prefekturën e Kostamonus (Bagdad). I jati Namik Pasha ishte Vali i Bagdadit dhe djali pati një karrierë të shkëlqyer. Në vitin 1892 u gradua si nëntoger në Akademinë Ushtarake të Stambollit, ndërsa më 1895 u gradua kapiten në Shkollën turke të Shtatmadhorisë. Me gradën nënkolonel, më 1899 u dërgua në Gjermani ku plotësoi studimet e larta ushtarake. Nga viti 1901 deri më 1911 shërbeu në Irak, ku fitoi edhe gradën Gjeneral. Më 11

korrik të vitit 1911, ai emërohet komandant i Divizionit të 24 të ushtrisë turke në Shkodër dhe më pas, me largimin nga detyra të valiut të Shkodrës, Hajri Beut (më 1912), emërohet vali i Shkodrës. Pasha ishte kundërshtar i Lëvizjes xhonturke dhe i shoqërisë "Bashkim e Përparim". Edhe vetë si pjesëtar i një komuniteti jo turk, e simpatizonte mjaft lëvizjen kombëtare shqiptare. [\[9\]](#)

Hasan Riza Pasha, edhe pse ishte oficer i ushtrisë turke e cila ato ditë vjeshte po largohej përfundimisht nga Shqipëria, nuk u zbraps dot për asnjë moment nga sulmet e artilerisë së rëndë malazeze, përkundrazi ai bëri një marrëveshje me malësorët shqiptarë për t'u mbrojtur bashkarisht nga operacionet pushtuese malazeze. Për Hasan Riza Pashën, mbrojtja e Shkodrës kishte të bënte me çështjen e zgjidhjes shqiptare në mbështetje të vendimeve të Kuvendit të Vlorës dhe të njohjes së mëvetësisë së Shqipërisë nga Konferenca e Londrës.

Në dhjetor 1912 Hasan Riza (i cili mbante edhe pozitën e valiut të Shkodrës) nuk iu bind as ministrit turk të luftës, i cili përmes një telegrami urdhëronte atë, që t'ia dorëzonte qytetin e Shkodrës ushtrisë malazeze. Në fund të dhjetorit 1912 Hasan Riza Pasha mori një mesazh të drejtëpërdrejtë edhe nga Kryetari i qeverisë shqiptare, Ismail Qemali (të cilët njiheshin mirë prej kohësh), ku e sqaronte atë se rezistenca në Shkodër ishte jetike për të ardhmen e qytetit dhe e ftonte që ta mbronte këtë qytet nën flamurin shqiptar.[\[10\]](#)

Dhe këtë gjë do ta bëj Hasan Riza Pasha. Më 31 janar 1913, ishte caktuar dita e ngritjes së flamurit shqiptar në kalanë e Rozafës dhe dita e fillimit të sulmit të përbashkët të forcave të Garnizonit të Shkodrës dhe malësorëve shqiptarë kundër trupave malazeze e serbe. Por, në pasditen e 30 janarit 1913, Hasan Rizai u vra pabësisht [\[11\]](#), derisa po dilte nga shtëpia e Esat Pashë Toptanit.

Të gjithë kronistët e kohës, ata që kanë shkruajtur kujtime, si dhe historianët e mëvonshëm lidhur me vrasjen e Hasan Pashës bashkohen në një pikë: vrasja u krye nga Osman Bali, një njeri i afërt i Esat Pashë Toptanit, me urdhërin direkt të Esatit. Bashkë me Balin, kanë qëlluar një kavajas i quajtur Mahmut dhe një shijakas i quajtur Tofik. Hasan Riza Pasha, u varros në varret e Xhamisë së Parrucës, por më 1936, sipas propozimit të kryetarit të bashkisë, Zenel Prodanit, eshtrat e tij u rivarrosën

në varrezat e Komaneve. At Gjer Fishta për Hasan Pashën ka thënë: "Hasan Riza Pasha do të kujtohet si atdhetari më i mirë për shpëtimin tonë nga kthetrat e malazezëve dhe që u ba fli prej atyne që nuk deshën shpëtimin e atdheut tonë, prandaj Hasan Riza Pasha meriton të kujtohet baraz me heronjtë e kombit shqiptar". [\[12\]](#)

Sipas të gjithë shënimeve të mëvonshme, vrasja e Hasan Riza Pashës u bë, pasi ky i fundit kërkonte të ngrinte flamurin shqiptar dhe se shtabi xhonturk në qytet nuk ishte dakort për këtë veprim. Xhonturqit bashkëpunuan me Esat Pashën, ndërsa ky i fundit pranoi, i tunduar nga fakti, që pas vrasjes së Hasan Riza pashës, komanda e qytetit t'i mbetej atij. Siç u pa me vonë, Esat Pasha kishte synuar të hynte në marrëveshje me malazezët për hir të interesave të tij. [\[13\]](#)

Në të vërtetë Esat Pasha kishte bërë disa kontakte të fshehta me krerët e ushtrisë malazeze e serbe. Më 5 mars 1913 Esati u takua me shefin e komandës ushtarake malazeze Princin Danilo i shoqëruar nga Ministri i jashtëm dhe tema kryesore e bisedës ishte: dorëzimi i Shkodrës. Për këto veprime të Esat Pashës kanë qenë në dijeni edhe qarqet diplomatike të Fuqive të Mëdha, të cilët në asokohe ishin mbledhur në Londër për të shqyrtuar gjendjen e krijuar pas luftës së parë ballkanike. Që më 10 prill 1913 diplomacia britanike informohet se Esat Pasha, i cili e kishte vrarë Hasan Riza Pashën, i ka kërkuar qeverisë malazeze një shumë prej 80.000 lirash turke për dorëzimin e qytetit të Shkodrës. Vrasja e Hasan Riza Pashës, sipas burimeve diplomatike ishte kryer nga Esat Pasha për të qenë i lirë në veprimet e tija që synonin drejt vendosjes në fronin e ri të princit të Shqipërisë. Shkodra u dorëzua (pas më shumë se gjashtë muaj e gjysëm /181 ditë/ qëndrese – Sh.B) në orën 3^{oo} të mengjezit të ditës së mërkurë, 23 prill 1913, pas nënshkrimit të tradhëtisë nga Esat Pashë Toptani një ditë më parë. Diplomatët njoftojnë se dorëzimi i Shkodrës është bërë mbi bazën e një pazarllëku midis Esat Pashës dhe malazezeve, dhe bisedimet kishin vazhduar me ndërprerje disa ditë në kushtet e një izolimi të plotë të sekretit nga autoritetet malazeze. [\[14\]](#)

Edhe pse Esat Pasha ia dorëzoi Shkodrën Malit të Zi, fati i këtij qyteti do të vendosej në Konferencën e ambasadorëve në Londër. Me ndërmjetësinë e ministrit britanik të Punëve të Jashtëme, Sir Edward Greyt, u arrit një marrëveshje ndërmjet Rosisë dhe Austro-Hungarisë për kufijtë e Shqipërisë së veriut e të lindjes, dhe Shkodra i mbetej Shqipërisë, pasi

Austro - Hungaria u pajtua, që Peja, Prizreni, Dibra, Struga, Ohri, dhe Gjakova, t'i jepen Serbisë.

Esat Pashë Toptani, thotë Mit'hat Frashëri, u bë foleja drejt së cilës rodhën gjithë ç'mund të kishte të keqe në Shqipëri: tradhëti, konservatorizëm, ambicion, lakmim, frikë prej dritës dhe të mirës. Ai u bë qendra e gjithë atyre që ndiqnin një qëllim kundër Shqipërisë. Fuqia e tij vinte sa prej shkaqeve të brendshme, aq edhe prej relacioneve të jashtme: mbi intrigat që kishte lidhur me Serbinë dhe Malin e Zi, pa vonuar shumë, u shtuan edhe ato me Greqinë.[\[15\]](#)

Si u vu Esat Pashë Toptanit në shërbim të armiqëve të Shqipërisë?

Esad Toptani pasi ia dorëzoi Shkodrën malazezëve me të gjithë trupat e Shkodrës, (shqiptare e turke), u largua nga aty duke kaluar nëpër Lezh dhe Milot, ku u pritën me nderime ushtarake nga trupat pushtuese serbe dhe u vendos në Tiranë e në Durrës.[\[16\]](#) Një javë më vonë, nën presionin e Austro-Hungarisë dhe të Italisë, mbi 1800 ushtarë turq u larguan me anije për në Turqi, përkundër dëshirës së Ruisë dhe aleatëve të saj që ato trupa të mbetëshin aty, për të krijuar sa më tepër pështjellim dhe për t'i shërbyer qëllimit rus që shteti shqiptar të ngelte autonom nën varësinë e Sulltanit.

Esat Totani, meqë ishte i lidhur me Serbo-Malazezët pa u penguar fare filloi të ngrinte një administratë më vehte. Ky vepërim antikombëtar i Toptanit e koklaviti edhe më tepër çështjen shqiptare dhe qeverisë së Vlorës po i paraqitëshin tashmë vështirësi të mëdha që s'mund të zgjidhëshin dot aq lehtë as edhe në kohë më të qeta. Kjo qeveri nuk kishte çka të bënte në atë rrëmujë të përgjakshme, kur Shqipëria e jugut, përveç Vlorës dhe Beratit, ishte e pushtuar prej Greqisë, Shqipëria e veriut, prej Serbo-Malazezvet, ndërsa në Shqipërinë e Mesme, pas tërheqjes së ushtrisë serbet, ngriti pushtetin e tij Esat Pashë Toptani.

Dihet mirëfilli se në Konferencën e Londrës që i nisi punimet më 17 dhjetor 1912, fillimisht u vendos që të krijohet një Shqipëri autonome nën sovranitetin e Turqisë, pa e përfillur kështu Pavarësinë e saj të shpallur më 28 Nëntor 1912 në Vlorë. Si rrjedhim në vazhdim, konferenca nisi shqyrtimin e kufijve të Shqipërisë, nga "fakti" se ajo ishte pjesë e Turqisë së mundur në luftë. Që në seancën e parë në parim u vendos që Shqipëria

autonome të kufizohej në veri me Malin e Zi e në jug me Greqinë, ndërsa më 25 mars 1913 ajo përcaktoi kufijtë verilindorë, duke lënë jashtë Kosovën dhe viset tjera etnike, të cilat kaluan nga pushtimi osman, nën robërinë serbo-malazeze. Derisa i zhvillonte punimet konferenca, shtetet e “Aleancës Ballkanike” (Serbia, Mali i Zi, Bullgaria dhe Greqia) kishin pushtuar me forcë pjesën më të madhe të tokave shqiptare.

Copëtimi i etnikumit shqiptar prej Konferencës së Londrës u bë shkak që, në disa qarqe shqiptare, të çfaqej përsëri ideja e afrimit me Turqinë. Mendimi ishte se, vetëm me përkrahjen e kësaj, mund të bashkohëshin prapë pjesët e shkëputura në një shtet shqiptar autonom, me një princ mysliman në krye, nën mvarësinë e Sulltanit. Në fillim kjo ide kishte një përmbajtje politike, siç do t'a shohim më poshtë, por pastaj u shndërrua në një fanatizëm fetar të verbër.

Esat Pashë Toptani, i cili pasi dorëzoi Shkodrën u vendos në Tiranë e në Durrës, desh t'a shfrytëzonte këtë ide, jo me qëllimin e bashkimit të tokave shqiptare - se ai ishte vegla e Serbisë, e Malit të Zi dhe e Greqisë - por për të nxitur dhe shfrytëzuar fanatizmin fetar ndër Myslimanët e Shqipërisë së Mesme. Synimi i parë i tij ishte që të përmbyste qeverinë e Vlorës, për të mbetur ai vetë zot i asaj copë Shqipërie që do të caktonte Konferenca e Londrës. Prandaj u vu të bënte propagandën, shpifjet dhe intrigat më të dobëta kundër qeverisë së Ismail Qemalit. Për t'i dhënë gjoja pushtetit të tij një formë "legale", Esati mblodhi në Krujë, nga gjysma e Majit 1913, një farë "kongresi", ku ishin thirrur ca krerë fanatikë prej Shqipërisë së Mesme dhe krahinave rreth e qark, si Dibër, Mat, Lezh e Kurbin. Atdhetarët shqiptarë u munduan ta kundërshtonin këtë vepër antikombëtar të Esat Toptanit, që po iu ndihmonte armiqve të jashtëm dhe po vinte në rrezik edhe atë pjesë të Shqipërisë së njohur nga Konferenca e Ambasadorëve. Disa krahina, si Elbasani, nuk dërguan fare përfaqësues të vetë në Krujë; po edhe ata që vajtën prej anësh të tjera, nuk u bashkuan të gjithë me qëllimet ndjellakeqe të Esatit. Megjithatë, ky gjeti një rreth bejlerësh, agallarësh e klerikësh turkomanë, si soji i myftiut të Tiranës Musa Qazimi, për të formuar me ta një farë "këshilli", i cili i lutej gjoja Esat Pashës që të merrte në dorë qeverimin e vendit deri sa të vinte prej Turqisë një princ mysliman. [\[17\]](#)

Ismail Qemali realisht ishte i pafuqishëm ta ndalonte Esat Toptanin në këtë aktivitet përçarës, prandaj duke pas parasysh shpëtimin e Shqipërisë u

pajtua që ta ftoi Esatin në qeverinë e tij duke i dhënë Ministrinë e Punëve të Brendshme. Ky e pranoi menjëherë këtë pozitë dhe vajti në Vlorë, por gjithmonë me synim që ta merrte kalanë nga brenda.

Si u emrua Esat Pashë Toptani - Ministër i Punëve të Brendshme në qeverinë e Vlorës?

Në një fjalim të panjohur të Plakut të Vlorës, Ismail bej Qemalit, të mbajtur para një përfaqësie të banorëve të qytetit të tij në tetorin e vitit 1913, ai shtruar përveç peripetive që kaloi për ngritjen e flamurit, formimin e qeverisë dhe punën e bërë në ato 11 muaj të kësaj qeverie që kryesonte ..., rrëfeu edhe për dorëzimin e Shkodrës në duar të ushtisë malazeze nga Esat Pashë Toptani si dhe për arsyen pse e pranoi atë në kabinetin e tij qeveritar.

Ismail Qemali lidhur me këtë çështje thotë: „ *Mbetej të rrëfenim që jemi të lidhur dhe s' do të ndahemi kurrë, por ngatërrimet, që kanë ç'qetësuar shumë kohë bashkimin e Shqiptarëve të gjithë, ardhë këtë rradhë të turbulloje qetësinë e cila mezi ish lindur. Ky rrezik vinte nga Shkodra. Ky qytet i cili ishte rrethuar prej Serbëve dhe Karadakasve, e solli punën gjer më atë q'Evropa, për të larguar armiqtë dërgoi një flotë të tanë me një fuqi të madhe të steresë, për të zbatuar vendimin e saj, d.m.th. që Shkodra të jetë kryeqytet i Shqipërisë. Për fat të keq, po në këtë çast, Esat Pasha ep qytetin në duart e qarkuesëve, (atyre që e kishin rrethuar – Sh.B). E tanë bota u çudit; as njeri nuk priste që kjo çashtje të marr një funt kaq të papandehur. Na dhembti kjo ngjarje sa që s'munt të tregohet dot me gojë, po me gjith këtë e duruam, duke dashur që t'i mbulojmë fajet e fajtorëve për t'i shpëtuar nderin e Shqiptarit, thamë se Shkodra ra nga që ushtria ishte e dobësuar, nga që skamja e hajes (urisë), shkaktonte mjerime të mëdha. Duall pastaj edhe ngatërrime të tjera të shkakëtume prej atij njeriu. Si kumandar, i ushtrisë turke, Esat Pasha, kërkoi sharte (kushte), të cilat, si shqiptar, nga turpi, nuk guxojmë t'i tregojmë. Pastaj këmbuem shumë telegrame me të. Pa vajtur në Evropë, ardhi në Vlonë pa asnjë qyshk dhe konditë. I folam për rrezikun, në të cilin gjendet Shqipëria sot, i tregova se ç' thonë armiqtë për ne, e ç' dyshime ka edhe ajo pjesë e Evropës që na e do të mirën, për paskëtajmen e Shqipërisë. I thashë sheshasi që ved i tij edhe kërkesat me mënyrën që dëftuam trajtojnë një provë të ha-rrëzueshme për fajin që na hedh Evropa duke kujtuar se kurrë do mos të jemi të lidhur e të bashkuar. Ju lutsha me gjith zemër t'a heq*

nga dora e armiqëve atë armën kundra Shqipëries edhe dyshimin e miqve për Shqiptarët. Me gjithë këto të thana, Pasha u tregua i bindur dhe ne vendosëm që të futet në kabinet. Kërkoj ministrinë e ushtrisë, as desha dhe as munda t'ia ap duke qenë se Z.Mehmet Pasha (Derralla), prej Kosove, ish zgjedhur prej kongresit kombëtar. Nuk kisha veçse ministrinë e punëve të Jashtme që i'a lashë zotit Mufit Beut, i cili u hoq për t'ia lënë ministrinë e punëve të Brendshme Pashës". [18]

Me pretendimin që ta merrte kalanë nga brenda Esat Pasha vazhdoi intrigat e tij si më parë, me shpresë se do të kishte në dorë gjindarmërinë. Ai provoi të afronte rreth vehtes kundërshtarët e Ismail Qemalit, dhe sidomos të fitonte besimin e Italisë dhe të Austro-Hungarisë. Për këtë qëllim bëri një udhëtim në Romë e në Vjenë, por duket se nuk gjeti përkrahje, mbasi ato dy fuqi e dinin mirëfilli që Esati ishte vegla e armiqvet ballkanikë të Shqipërisë, Serbisë, Malit të Zi dhe Bullgarisë. Prandaj, si u kthye nga udhëtimi, qendroi vetëm disa ditë në Vlorë dhe shkoi e u vendos në Durrës, i veshur me pozitën e ministrit të Punëve të Brendshme, për të organizuar në Shqipërinë e Mesme gjindarmërinë por edhe administratën. [19]

Pse „Pleqësia...” e Toptanit ishte kundër Ismail Qemalit?

Ismail Qemali në fjalimin e tij të tetorit 1913, për këtë veprim të dëmshëm të Esatit thotë: *”Pas këtij emnimi (Ministër i Punëve të Brendshme në Qeverinë e Vlorës – Sh.B) u ngrit dhe vajti në Europë edhe, në të kthyer, pa ndenjtur shumë kohë bashkë me ne, u nis për në Durrës. Në atë çast kur dy komisione ndërkombëtare (Komisioni Ndërkombëtar i Kontrollit KNK - vërejtja ime) hynin në Shqipëri për t'i caktuar kufijtë nga ana e Veriut dhe nga ana e Jugës, dhe kur Evropa filloi me nxjerrë prej viseve që i njohu dhe do t'i njoh Shqipërisë, Serbin dhe Grekun, n'atë kohë Esat Pasha prap doli për t'ia turbulluar qetësinë së ngratës Shqipërie edhe mirëdashjen e Evropës; si ministër i Punëve të Brendshme, ngrinte krye kundra qeverisë së vet duke kërkuar gjëra që ishin dhe janë kundra interesave t'atdheut në këto kohë.“ [20] Po „ç kërkoj Esat Pasha?“ shtroi pyetjen Ismail Qemali (përpara njerëve që ju fliste) dhe vazhdoi: „Ai Kërkonte: 1. Kryeqytet i përtanishëm i Shqipërisë të ngrihet nga Vlona e të vejë në Durrës. 2. Ministrat e qeverisë së sotme të heqin dorë dhe në vent të tyre, Pasha me mua të bëjmë një kabinet të ri. 3. Të mshtillet (mblidhet –*

Sh.B), një mbledhje kombëtare, e cila të marrë hesap prej qeverisë së vjetër dhe të bashkëpunojë me qeverinë e re.“ [21]

Esat Pasha kur e pa se Ismail Qemali s'i nënshtrohej dot vullnetit të tij, i ndërpreu përfundimisht lidhjet me te, dhe më 12 Tetor 1913 në Durrës shpalli një qeveri të emërtuar si: "*Pleqësia e Shqipërisë së Mesme*" [22]. Pas këtij akti ndjellakeq Esati e bashibozukët e „pleqësisë...“ intensifikuan hapur luftën kundër qeverisë së Vlorës për ta shtrirë sundimin e tij në jugë e në veri të vendit. Toptani vazhdoi shpifjet dhe propagandën e keqe kundër qeverisë së Vlorës duke e akuzuar Ismail Qemalin se gjoja po punonte në dëm të Shqipërisë, e sidomos të fesë islame, dhe se donte të sillte një mbret kaur në krye të fronit shqiptar. Qeveria e Vlorës dhe i tërë nacionalizmi shqiptar paraqiteshin prej esatistëve si një lëvizje e pa fe. Me kartën e fanatizmit fetar në Shqipërinë e Mesme, Esat Toptani tregohej akoma si besnik i Turqisë, dhe se agjentët e tij kudo ku venin bënë propagandë për një princ mysliman nën mvarësinë e Sulltanit.

Në këtë situatë „pleqësia...“ e Esat pashë Toptanit në jug, bënte përpjekje të shtinte në dorë Elbasanin me anën e Dervish Bej Biçakut dhe të ca bashibozukëve të tjerë, por s'pati sukses, sepse qytetin e mprojtiti me forcë Aqif Pashë Biçaku, i cili ishte një atdhetar i shquar i lëvizjes kombëtare dhe besnik i qeverisë së Vlorës. Nga ana e veriut, Esati e shtriu ndikimin gjer në Dibër e Mat, por te Bregu i Matit fuqia e tij ndeshi në qëndresën e Dedë Cokut dhe s'mundi të kapej në krahinën e Leshit. Këto rrjedha bënë që në Shqipërinë e papushtuar nga ushtritë ballkanike, të krijohen dy pushtete paralele kundër njëri-tjetrit, ai i qeverisë së Vlorës dhe ai i "Pleqësisë" së Durrësit. Në të vërtetë kjo copë Shqipërie e pashkelur nga pushtuesit, ishte e ndarë në shumë copëza „qeverisjeje“. Ta zëmë: “*në Orosh të Mirditës krejt pavarur qeveriste Prenk Bib Doda; në Fier e Myzeqe sundonte „qeveria“ e Aziz Pashë Vrionit; në Elbasan vepronte Aqif Pasha, në Lezhë e Shëngjin Dedë Coku e Vat Marashi; në Shkodër qeveriste një detashment i ushtrive ndërkombëtare nën kryesinë e kolonelit anglez Filips; në Himarë qeveriste agjenti grek Spiro Milo; në Gjirokastrë qeveria e Jorgji Zografos; në Mat Ahmet Zogu dhe shumë grupe mercenarësh që vepronin përgjatë kufijve verilindorë si: Arif Hiqmeti, Jusuf Beu etj.*” Dhe ky ishte kulmi i mjerimit dhe i fatkeqësisë kombëtare. [23]

Si u bë Esat Toptani me dy poste ministrore në

qeverinë e Princ Vidit?

Në mbledhjen e Konferencës së Ambasadorëve në Londër (29 - 31 korrik 1913) përfundimisht u vendos që Shqipëria të bëhej shtet i pavarur, asnjans si dhe të vihet nën kontrollin e Fuqive të Mëdha.^[24] Fuqitë e Mëdha për të ndërtuar një administratë civile dhe financiare, krijuan një Komision Ndërkombëtar të Kontrollit (KNK) dhe në tetor 1913 e dërguan në Shqipëri. Gjatë kësaj kohe, për të vënë rendin dhe sigurinë në vend KNK nisi krijimin e një gjendarmërie të huaj. Gjithashtu në mbledhjen e 31 korrikut u vendos që në krye të shtetit shqiptar të caktohet një princ i huaj, brenda 6 muajve nga vetë Fuqitë e Mëdha. Dhe me propozimin e Austro-Hungarisë - Italisë të miratuar edhe nga shtetet tjera evropiane, u pranua që në fronin shqiptar të vijë princi gjerman Wilhelm Friedrich Heinrich von Wied, i cili me religjion ishte protestan dhe nuk i përkiste asnjë besimi ekzistues fetar në Shqipëri dhe ky ishte fakti kryesor ndikues në vendimmarrjen e Fuqive të Mëdha.

Meqenëse Fuqitë e Mëdha caktuan princ Vidin për të qeverisur në Shqipëri, Qeveria e Vlorës me Ismail Qemalin në krye, dha pëlqimin për ardhjen e tij në vend. Më 15 janar 1914 Ismail Qemali i propozoi Komisionit të Kontrollit që të merrte në dorë qeverisjen e vendit. ^[25] Për t'i hapur rrugë një zhvillimi të ri politik në Shqipëri si dhe sigurisë së saj në të ardhmen, më 22 janar 1914, Ismail Qemali dha dorëheqjen dhe pushtetin ia dorëzoi Komisionit Ndërkombëtar të Kontrollit /KNK/. Pas dorëheqjes ai u largua nga shqipëria për në Zvicër, por nuk hoqi dorë kurrë nga përpjekjet në interes të vendit. Ato ditë KNK-ja administratën qendrore të Vlorës e shndërroi në një administratë lokale të varur prej tij dhe në vend të tetë ministrive u krijua një drejtori e përgjithshme dhe pesë degë me kompetenca të kufizuara.

Komisioni Ndërkombëtar i Kontrollit kërkoi edhe nga Esat Toptani që ta shpërndante "Pleqësinë" e Durrësit për t'i lënë vendin një qeverie kombëtare, e cila do të formohej porsa të vinte Princi. Por Esati e shpërndau „pleqësinë...“ më 12 shkurt 1914, pasi mori premtimin se do të vinte ai vetë në krye të një delegacioni shqiptar për t'ia dorëzuar kurorën (më 21 shkurt) princ Vidit, në Neuwied të Gjermanisë. Në këtë mënyrë, dhe me tërheqjen nga skena të Ismail Qemalit, Esati po e prezentonte veten si përfaqësuesi „legjitim“ i Shqipërisë. Qëllimi i tij ishte që ta vendoste kryeqytetin në Durrës dhe ta merrte ai vetë kryesinë e qeverisë shqiptare.

[26] Po kështu edhe qeveritë tjera lokale në Shqipëri (përveç në jug të Shqipërisë), u shpërbënë njëra pas tjetrës dhe u detyruan ta njohin princ Vidin si të vetmin sundimtar të Shqipërisë.

Esat Pasha në një intervistë dhënë (më 15 janar 1914 në Durrës) gazetës “Corriere della Sera“, (edhe pse nuk i mohonte ndjenjat që ushqente për Turqinë), jepte t’i kuptonte princ Vidit se fronin në të vërtetë e kishte prej tij, por edhe që ai vetë nuk hiqte dorë nga shpresa se, një ditë prej ditësh, mund të bëhej princ i Shqipërisë. [27]

Ndërkaq në një letër të publikuar nga shtypi vjenezë, Esat Pasha e siguronte Princin se „ gjallë në jetën tuaj apo sa kohë nuk keni dhënë dorëheqjen nga froni, asnjë person tjetër (nuk do të) bëhet mbret i Shqipërisë“ dhe e mbyllte me fjalët, „në rast se Lartmadhëria Juaj do të jepte dorëheqjen apo vdiste, vetëm unë mund ta zë vendin tuaj“. [28]

Më 7 Mars 1914 Wilhelm von Wied zbriti në Durrës, dhe, ardhja e tij u prit me shumë gëzim nga të gjitha rrymat politike e krahinore në Shqipëri. Princ Vidi, për kryeqytet të fronit të tij zgjodhi Durrësin, pikërisht aty ku ishte baza e forcës së Esat Toptanit. Luftërat e brendshme dhe trysnitë e jashtme, mungesa e strategjive politike dhe e projekteve me frymëmarrje të gjerë diktojnë zgjedhje fatale për Princ Vidin. Më 17 Mars, duke u mbështetur kryesisht te feudalët, ai formoi qeverinë me në krye Turhan Pashë Përmetin, një diplomat i vjetër që kishte qënë ambasador i Turqisë në Petrograd të Rusisë. Edhe pse Esat pashë Toptani nuk u vu në krye të qeverisë (siç ka ëndrruar prej kohësh), megjithatë prapë mbeti njeriu më i fuqishëm në këtë qeveri, sepse mori dy ministritë më të rëndësishme, Ministrinë e Punëve të Brendshme dhe atë të Luftës. Dhënia e dy vendeve kyçe në qeveri për Esatin, pas një kohe të shkurtër u dëshmuua se ishte një nga gabimet më të rënda të Vidit.

Esat Pashë Toptani: „unë jam njeriu i Mbretërisë serbe...“

Pasi e mori fronin në Shqipëri, princ Vidi u përpoq të zgjidhte problemin më urgjent dhe më të ndërlikuar të vendit, atë të largimit të trupave greke nga Shqipëria e jugut dhe të vendosjes së administratës shqiptare në këto vise. Por qysh në fillim ai tregoi se nuk ishte i vendosur të mbronte deri në fund, e pa kompromis interesat e shtetit shqiptar. Derisa jugu kërkonte përforcime me armë e trupa, ministri i princ Vidit, Esat

Pasha ua refuzoi ato me cinizëm; synimi i ndjekur i Toptanit ishte evident: bëhej fjalë për të mbrojtur grekët, për të dobësuar Shqipërinë, për ta reduktuar atë dhe për të arritur t'i imponohej Shqipërisë së vogël qendrore (Shqipërisë së Mesme - Sh.B).

Prandaj, për të zgjidhur këtë çështje Princi Vid hyri në bisedime me qeverinë "vorio-epirote" të shpallur në Gjirokastër. Për këtë qëllim Vidi caktoi si komisar të jashtëzakonshëm për shqipërinë e Jugut oficerin holandez Tomson, i cili kishte ardhur në Shqipëri për të ristrukturuar gjandarmërinë shqiptare. Tomson më 10 mars zhvilloi bisedime në Korfuz me përfaqësuesin e "vorio-epirotëve" Karapanon, dhe atij i premtoi disa të "drejta të veçanta" për popullsinë e "Epirit të Veriut". Bisedimet për zgjidhjen e këtij konflikti mëpastaj i vazhdoi Komisioni Ndërkombëtar i Kontrollit - KNK, i cili duket se luante rolin e një qeverie paralele me atë të qeverisë së Turhan Pashës. Këto biseda filluan më 10 dhe përfunduan më 17 maj 1914 me nënshkrimin e një protokollit që u quajt si "Protokolli i Korfuzit". [\[29\]](#)

Ndërsa Princ Vidit dhe qeverisë së Durrësit po iu vinin protesta nga shumë anë të Shqipërisë kundër vendimeve të Korfuzit, në Shqipërinë e Mesme shpërtheu papritur një kryengritje, kundër regjimit të princ Vidit. Në të vërtetë në studimet e sotme rezulton se kreu i kryengritësve ishte i larmishëm. Në të ishin rreshtuar ithtarë të ndryshëm si: turkomanët që mendonin të sillnin një princ turk në Shqipëri, antivindistët, xhonturqit, panturkistët apo panislamistët siç u quajtën ndryshe antifeudalët etj. Për më tepër pas këtij "koalicioni" qëndronin shërbime agjenturore turke, serbe, greke, italiane..., të udhëhequr nga antifeudali Haxhi Qamili nga katundi Sharrë i Tiranës, Xhenabi Adili, proturku - myftiu i Tiranës Musa Qazimi, Mustafa Ndroqi, agjenti serbë Arif Hiqmeti nga fshati Llojanë i Kumanovës si nxitës i gjakderdhjes dhe luftës vëllavrasëse [\[30\]](#) në prapaskenë nga Esat pashë Toptani e shumë të tjerë. [\[31\]](#)

Vetëm disa javë para se të shpërthente kryengritja, më 25 prill 1914 përfaqësuesi serb në Durrës, Gavrilloviq, zhvilloi një bisedë të gjatë me Esat Pashën. Esati rrëfëhet që mos t'i zihet për të madhe se çka fletë, meqë ndryshe vepron. Në veri-lindje ai nuk kishte lejuar të dërgohet kurrëfarë force, veç disa kajmekamë për ta ushtruar detyrën e pushtetit në ato krahina, duke e bërë me dije se si ministër i punëve të brendshme nuk ka ndërmend të dërgojë ndonjë forcë. Esati përsëriste prapë se "unë jam njeriu

i Mbretërisë serbe, për çka do të shihni së shpejti ju, edhe Mali i Zi me Greqinë. Keni për t' u bindur në fitoren që përgatitej". [32] Kontaktet e Toptanit me z.Gavrilloviq kanë vazhduar edhe në muajin maj.

Qeveritarët e Durrësit në oborrin e princit në kohën kur po përballeshin me sulmet e kryengritësve, Esat Pashë Toptani edhe pse kishte dy ministri më të rëndësishme në këtë qeveri, hapur u shpërndante armë mercenarëve të vet kinse për t'iu bërë ballë fqinjëve, ndërsa fshehtas propagandonte nëpërmjet njerëzve të vet si soji i Arif Hiqmetit, kundër prinit Vid, duke i këshilluar ata "me kërkue një mbret prej Stambollit, me qëllim që këto pështjellime e trazime t' i sillnin fitim për ta shtënë në dorë pushtetin". [33] Toptani dhe Arif Hiqmeti me njerëzit e vetë ka arritur ta ndajë dhe ta përçajë popullsinë në veri-lindje të vendit, në dobi të propagandës së „princit turk“ në Shqipëri, duke përhapur lajme të rrejshme se „po punojnë sipas dëshirave të Abdyl Hamitit për një djalë të tij, e se gjoja ai po ua dërgonte paratë“ etj. [34]

Në këtë situatë, derisa kryengritësit më 17 maj 1914 shpartalluan një batalion vullnetarësh në afërsi të Tiranës (që ishin nisur për në jug të shqipërisë) dhe u futën në Tiranë për të vijuar mëpastaj nga Shijaku në drejtim të Durrësit, nga oborri i princit Vid vinin zëra se ky rebelim ishte i nxitur pikërisht prej Esat Toptanit. Prandaj, në të gdhirë më 19 maj me urdhër të Princit, majori Sluys u ngarkua të kryente arrestimin e Toptanit. Esati nuk desh të dorëzohej, po kur shtëpia e tij u qëllua me top, ai nxori menjëherë flamurin e bardhë. [35]

Goditja kundër Esat Toptanit nga Italia u konsiderua si një grusht që i jepej ndikimit të Romës në Shqipëri. Ndërsa në Vjenë Esati konsiderohej si një agjent italian, serb, turk e mbase edhe grek, në Romë ai merrej për viktimë të një komploti pseudo - nacionalist i frymëzuar nga Austria... [36]

Brenda qeverisë dominonte mendimi që Toptani duhej të gjykohej, mirëpo princ Vidi atë as s' e denoi as s' e nxori të pafajshëm, dhe ky veprim zgjoi pakënaqësi tek besnikët e tij. Pas ndërhyrjes energjike të ministrit italian në Durrës, baronit Alioti, Vidi ia dorëzoi Esat Toptanit legatës italiane e cila e mori me një luftanije dhe e dërgoi në Itali [37] ku u prit me nderime nga Roma zyrtare. Para se të largohej nga Shqipëria, më 21 maj 1914 Esati firmosi një dokument „ku jepte fjalën e nderit se nuk do të

kthehej (më në shqipëri) dhe se do t'iu rrinte larg trazirave qofshin ato të brendshme apo të jashtme“. [38] Ngjarjet e mëvonshme dëshmuuan të kundërtën e asaj që kishte premtuar Toptani në dokument.

Përpjekjet e Serbisë për ta minuar Princ Vidin përmes agjentëve të sojit Esat Pashë Toptani

Pas përzënies së Esat Pashës nga Durrësi, Serbisë iu duk se po i rrezikohen interesat në Shqipëri, prandaj në fund të majit dhe në fillim të qershorit 1914 qeveria serbe në krye me Nikolla Pashiqin humbi durimin, duke u ngritur kundër oborrit mbretëror të Vidit dhe vetë shtetit shqiptar. U zhvillua një propagandë për minimin e tij. Fillimisht, Pashiqi u shpreh për okupim, e pastaj për coptimin e Shqipërisë. [39] Madje, ai ishte për okupimin e Shqipërisë nga ana e Fuqive të Mëdha, vetëm e vetëm të hiqet qafe Princi Vid, me qëllim që të shkaktohet një anarki edhe më e madhe. Në fillim të qershorit qeveria serbe koncentroi për çdo rast një fuqi ushtarake prej 20. 000 ushtarësh afër kufirit shqiptar. [40]

Në këto zhvillime, duke parë hovin e kryengritjes në Shqipëri të Mesme, Pashiqi urdhëroi prefektin e Ohrit, Qirkoviqin, që ta porosisë Arif Hiqmetin [41] të hyjë në lidhje me kryengritësit dhe të kërkojë prej tyre që të mos përzihen në Mat dhe në Malësi të Dibrës, se siç thoshte ai, ata kanë vetëqeverisje, kanë gjandarmëri, pra kanë një lloj autonomie si Epiri. [42] Në të vërtetë këto ishin organe të pushtetit që i kishte emruar pushteti ushtarak serb, e që i shërbenin qeverisë së Pashiqit për krijuar një anarki në Shqipëri.

Agjenti serb Arif Hiqmeti gjatë këtij aktiviteti antikombëtar kishte krijuar kontaktet e drejtpërdrejta të organeve ushtarake - civile serbe dhe me krerët e kryengritjes së Shqipërisë së Mesme. Në një letër të prefektit të Ohrit, Qirkoviq, dërguar Pashiqit vihet në spikamë takimi i tij me udhëheqësin e kryengritjes Haxhi Fejzën (Qamilin) në Manastirin Shën Naum. Në letër Qirkoviq shkruan se ai bashkë me komandantin e ushtrisë serbe janë takuar në manastirin Shën Naum me Qamil Efendiun „udhëheqësin kryesor të kryengritësve“. [43]

Sipas fjalëve të Qirkoviqit, Qamil Efendi u kishte ardhur të kërkojë ndërmjetësimin e komandantit të ushtrisë serbe tek grekët që e kishin pushtuar Korçën. Kërkesa e dytë e tij ishte ndihma në municion, kërkesa e

tretë ishte që t'u japin dy oficerë kufitarë serbë, që do t'u ndihmonin në organizimin e forcave kryengritëse, kurse kërkesa e katërt ishte që t'i bëhet e mundur të hyjë në lidhje me të gjithë njerëzit e dalluar në viset kufitare, e sidomos me ithtarët e Arif Hiqmetit. Siç shkruan Qirkoviqi, Qamil Efendiu i kishte premtuar se politika e tij do të mbështetet në atë të Serbisë dhe se çdo agjentë bullgar që do të zihet, do t'ia dorëzojnë pushtetit serb. [44]

Ministria e Jashtme e Qeverisë serbe, duke patur parasysh takimet e shpeshta të organeve ushtarako-civile serbe me krerët e luhatshëm shqiptar, për t'i realizuar qëllimet e veta pushtuese, prefektit të Ohrit z.Qirkoviq ia dërgoi një *“Udhëzim për punë me shqiptarët”*. Në ato udhëzime pos tjerash thuhej:

- 1. Mundemi çdo njerit fis t'ia njohim qeverisjen e veçantë, dhe të gjitha fiset të formojnë senatin.*
- 2. Me Serbinë të formojnë aleancë politiko-doganore dhe mbrojtjen e përbashkët nga armiku i jashtëm.*
- 3. T'i lejohet Serbisë të ndërtojë hekurudhën gjer në Bregdet.*
- 4. Më së miri do të ishte që ata ta pranojnë bashkimin shtetëror dhe doganor, kurse përbrenda të qeverisin sipas zakoneve të veta.*
- 5. Marrëveshja në fillim të arrihet vetëm me disa krerë, kurse më vonë, një vendim të tillë ta aprovojë një Kuvend i tyre i përgjithshëm, i cili do të kërkojë prej nesh formimin e bashkësisë personale dhe doganore, që do të thotë të kemi ushtrinë e përbashkët, doganën dhe mjetet e përbashkëta të komunikacionit.*[45]

Gjatë kësaj periudhe sa zhvilloheshin takime në mes të organeve ushtarako-civile serbe me agjentët e tij shqiptar në vend, qeveria serbe nuk i kishte shkëputur kontaktet me kryeagjentin Esat pashë Toptani. Pas largimit nga Shqipëria në 21 maj 1914, Esat Toptani shkoi në Itali, prej andej në korrik kaloi në Francë, prej nga u kthye përsëri në Itali në mes të gushtit, me synimin për t'u hedhur në Shqipëri. [46]

Derisa në Shqipëri vazhdonte situata e nderë, pas gjysmës së qershorit 1914 Mali i Zi dhe Serbia punonin që Esat Pasha të kthehet përsëri në Shqipëri. Për këtë qëllim në qershor Mali i Zi e dërgoi një agjent të vetin për ta takuar Esatin në Napoli ku ishte i vendosur. Esati edhe një herë i deklaroi të deleguarit malazezë se gjithmonë do të jetë në dispozicion të Malit të Zi, të Serbisë dhe të Greqisë. Madje, shprehu interesim së pari të vendosej në malet e Dibrës për aksion, me qëllim që ta vazhdonte rrugën e

tradhëtisë. [47] Edhe përfaqësuesi serb në Romë, Mihajloviq, menjëherë tregoi interesim për të vënë kontakt me Esat Toptanin. [48]

Në këtë kohë, ndërsa Serbia po bënte përpjekje për të rikthyer Esat Pashë Toptanin në Shqipëri, në Sarajevë ajo kreu atentat në arqidukën Franc Fedinand (trashëgimtar i fronit të Austro - Hungarisë) dhe situata politike evropiane, ku zhvillohej edhe skenari i vockël shqiptar, ndryshoi krejt papritur e pakujtuar. Kjo krizë politike dhe ushtarake në mes dy blloqeve kundërshtarë, bllokut Qendror dhe atij të Antantës, arriti kulimin e acarimit, dhe këtë herë ato nuk ishin të gatshëm të arrinin ndonjë ujdi përmes marrëveshjeve e konferencave që për disa vjet me radhë kishin shmangur në momentet e fundit. Austro-Hungaria tashmë bënte përgatitje për ta sulmuar Serbinë, ndërsa këto dy shtete i takonin blloqeve kundërshtarë. Dërsia Austro-Hungaria i takonte bllokut Qendror së bashku me Gjermaninë dhe Italinë, Serbia i takonte bllokut të Antantës, ku bënte pjesë Rusia, Franca dhe Anglia. Më 23 korrik 1914 Austro-Hungaria i dërgoi një Ultimatum Serbisë ku kërkoi dëmshpërblim për vrasjen e princit Ferdinand dhe meqë Serbia iu përgjigj negativisht më 28 korrik Perandori Austriak i shpall luftë Serbisë.

Fillimi i luftës së parë botërore u reflektua edhe në Shqipëri. Pushteti i princ Vidit tashmë ishte kufizuar vetëm në Durrës e në Vlorë (deri më 1 shtator kur ajo ra në duart e kryengritësve); në Shqipërinë e Mesme shtrihej pushteti i kryengritësve; viset e jugut ndodheshin nën shtypjen e forcave greke, krahinat e verilindjes nën presionin e vazhdueshëm të Serbisë, ndërsa Shkodra ndodhej nën administrimin e forcave ndërkombëtare. Princ Vidi bëri përpjekjen e fundit për të shpëtuar qeverisjen e tij. Ai iu drejtua edhe Fuqive të Mëdha me kërkesën për të zbatuar zotimin që kishin marrë në Konferencën e Londrës për të garantuar bashkërisht pavarësinë dhe sovranitetin e Shqipërisë dhe për këtë qëllim kërkoi formimin prej tyre të një force ndërkombëtare prej 3 mijë vetësh për të shtypur kryengritjen. Por Fuqitë e Mëdha duke qenë në konflikt tashmë me njëra-tjetrën, premtuan se do të ndihmonin për të shpëtuar vetëm jetën e princit dhe të familjes së tij por jo edhe intervenimin ushtarak atje. Në këto rrethana, kur edhe kishte filluar lufta e parë botërore, princ Vidi u detyrua të largohej nga Shqipëria, më 3 shtator 1914 pas plot 181 ditësh sundimi të pasuksesshëm. [49]

Tri ditë pas largimit të Vidit kryengritësit hynë në Durrës, dhe aty u vendos selia e "këshillit të përgjithshëm" të kryengritësve. Aty ngritën flamurin turk dhe brohoritën emrin e Sulltanit, ndërsa përkrahësit e princit gjerman u burgosën.

Si u takua Esat Pashë Toptani me Nikolla Pashiqin në shtator 1914 në Nish?

Ato ditë derisa po bëhej gati princ Vidi për t'u larguar nga Shqipëria, Esat pashë Toptani më 6 gusht kishte kërkuar nga Serbia ndihmë për t'u kthyer në Shqipëri. Më 27 gusht Toptani nga Italia u nis për në Selanik të Greqisë, kurse Princ Vidi dhe qeveria e tij e lanë Durrësin pas një jave (më 3 shtator 1914). Gjatë kohës që Esati ishte në rrugë për në Selanik, qeveria serbe e kishte shtuar aktivitetin e saj në përcarjen dhe grindjen e shqiptarëve, por më së shumti i interesonte aktiviteti i Hasan Prishtinës dhe Bajram Currit, prandaj kërkonte mënyrë se si t'i eliminojë nga trolli Shqiptar. Më 3 shtator, ndërsa princ Vidi po largohej nga Durrësi në drejtim të italisë, konsulli i përgjithshëm i Serbisë Vintroviq nga Selaniku lajmëron ministrin e vet me telegram se Esat Pashë Toptani arriti në Selanik dhe se dëshiron sa më shpejt të vijë në Nish për t'u takuar me Nikolla Pashiqin. Vintroviq në telegram shkruan edhe se "Esati nuk mund të presë shumë kohë, përndryshe do të kthehet në Itali, atje të kërkojë ndihmë. [\[50\]](#)

Qeveria serbe, duke dëshiruar të fitojë në kohë që situata në Shqipëri të ndërlikohet edhe më shumë, e zvarriste ardhjen e Esatit në Nish. Kjo gjë e bënte nervoz Esatin dhe ai insistonte te konsulli i Serbisë, që sa më parë të takohet me Pashiqin. Konsulli Vintroviq në një telegram tjetër porositi Pashiqin, se Esati duhet të pranohet sa më shpejt që "të largohet nga ky rreth, ku të gjithë i sillen për t'ia kuptuar qëllimin e tij, e ndoshta ta përfitojnë për vete." Rreth Esatit më së shumti silleshin konsulli italian dhe ai turk. Në telegram z.Vintroviq mes tjerash shkruan edhe, se: "Esati më bind se dëshiron lidhje të ngushtë me Serbinë dhe se nuk është kandidat për princ mysliman në Shqipëri, që e përkrahin turqit." [\[51\]](#)

Më në fund Pashiqi pranoi kërkesën e Toptanit dhe vendosi të ftojë atë në takim. Takimi mbahet më 17 shtator 1914 në Nish dhe me këtë rast Esat pashë Toptani nënshkruan një Marrëveshje me Nikolla Pashiqin.

Çka përmbanë marrëveshja Pashiq – Toptani?

Marrëveshja Nikolla Pashiq - Esat Pashë Toptani

Pasi që me dëshirën e zotit të dy popujt, serb dhe shqiptar e banojnë një territor, vetvetiu janë të detyruar nga ngjarjet historike të jetojnë në paqë dhe miqësi, të ndihmohen reciprokisht dhe bashkarisht të mbrohen. Që të plotësohet dëshira e zotit dhe urtësia politike, paria – përfaqësuesit e të dy popujve janë pajtuar ta bëjnë këtë marrëveshje: [52]

1

Serbia dhe Shqipëria lidhin midis tyre paqë të përjetshme dhe miqësi. Do t'ï shmangen si njëra ashtu edhe tjetra që të mos ofendojnë dhe dëmtojnë interesat dhe nderin e palës tjetër.

2.

Serbia dhe Shqipëria marrin mbi vehte detyrë dhe obligime, që prej tashit mos të bëjnë marrëveshje me cilin do shtet tjetër në dëm të interesave dhe zhvillimit të palës tjetër, dhe kurrë me kërkend mos të bëjë marrëveshje kundër mikut dhe aleatit të vet.

3.

Serbia merr mbi vehte obligim ta ndihmojë rregullimin e Shqipërisë në frymën e vetive popullore dhe të nevojave të kombit shqiptar, duke patur parasysh veçoritë e fiseve që janë zhvilluar gjatë historisë.

4.

Poashtu Serbia merr mbi vehte obligim ta ndihmojë formimin e Këshillit Kombëtar Shqiptar, ku do të jenë të përfaqësuara të gjitha fiset. Këshilli do të ketë fuqi ligjdhënëse dhe do t'ï emërojë gjyqtarët e popullit.

5.

Të dy palët janë dakorduar që për sundimtar të Shqipërisë ta njohin atë shqiptar, të cilin do ta zgjedhë Kuvendi i madh popullor i përbërë nga dy përfaqësues të fiseve më të mëdha dhe nga një i fiseve më të vogla.

6.

Nëse do të zgjedhet Esat Pasha, ose çdo shqiptar tjetër i aftë dhe i denjë, atëherë të dy palët obligohen që bashkarisht t'ï nxjerrin tre kandidatë dhe

atë që do ta zgjedhë Këshilli i madh popullor, atë ta njohin dhe ta përkrahin të dy palët.

7.

Për t'ua siguruar miqësia e përjetëshme dhe aleanca midis Serbisë dhe Shqipërisë, ata që tani janë dakorduar për doganën e përbashkët, mbrojtjen e përbashkët, përfaqësinë e përbashkët ndaj vendeve tjera si dhe për mjetet e përbashkëta të komunikacionit.

8.

Nëse e kërkon nevoja, për ruajtjen e miqësisë dhe aleancës së përbashkët si dhe kontakteve të derjtpërdrejta për mbrojtjen e të dy shteteve, do të themelohet me kohë një trup i përbashkët që do të kujdeset për zhvillimin dhe ekzistimin e enteve të përbashkëta.

9.

Krerët shqiptarë marrin mbi vehte obligim se në territorin e vet nuk do të durojnë kurrfarë agjitacioni kundër Serbisë dhe qetësisë së saj, dhe se do t'ua lejojnë të krishterëve predikimin e lirë të besimit dhe mësimin në dialektin me të cilin flasin.

10.

Kufiri definitiv midis Serbisë dhe Shqipërisë do të caktohet nga një komision që do të përbëhet nga një numër përfaqësuesish serbë e Shqiptarë.

11.

Shqipëria merr mbi vehte obligim se nuk do t'i kundërshtojë Serbisë në ndërtimin e hekurudhës së Adriatikut deri në Durrës, pasi që kjo të marrë obligim që t'ua kompenzojë pronarëve për tokën që ua merr për nevoja të hekurudhës.

12.

Që të mund t'ua paguaj shpenzimet rreth sendërtimit të kësaj marrëveshjeje Serbia obligohet të japë nga 50.000 dinarë në muaj, deri sa të zgjedhet sundimtari. Pasi të zgjedhet ky, do të bëhet një marrëveshje e posaçme për pagesën e shpenzimeve për nevoja të enteve të përbashkëta.

13.

Ushtria serbe nuk guxon të kalojë kufirin serbo – shqiptar, poashtu edhe ushtria shqiptare, ose njerëz të armatosur, nuk guxojnë të kalojnë në tokat e Serbisë.

14.

Kjo marrëveshje është arritur tani midis përfaqësuesve të Serbisë dhe përfaqësuesit të Shqipërisë Esat pashës, kurse më vonë do të vërtetohet nga sundimtarët e Serbisë dhe të Shqipërisë, kur të zgjedhet ky.

15.

Përfaqësuesi i Shqipërisë, Esat Pasha, pranon mbi vehte obligimin se nuk do të punojë asgjë kundër përmbajtjes së kësaj marrëveshjeje dhe se gjithnjë në marrëveshje dhe me besnikëri do të punojë me përfaqësuesin e Serbisë, pa marrë parasysh se kush do të caktohet nga ana e Serbisë. [53]

Në Nish, më 4 (17) shtator 1914

Në emër të Shqipërisë dhe të popullit shqiptar Esat Toptani

Teksti i marrëveshjes është shkruar në turqisht me shkrim arab, kurse nëshkrimi i Esatit është në latinisht. Poashtu një kopje është edhe në serbisht. Në margjinat e tekstit serbisht tek neni i parë (I) qëndron një plotësim sa i përket ndihmës financiare ku thuhet: “ *Për tani 10. 000 për shpenzime lufte, 1. 000 në muaj për kufij. Kur të bëhet princ, (është fjala për Esat Toptanin - Sh. B) atëherë ai do t’i kthejë të gjitha ato, nëse dëshirojmë bile edhe me interes. Të urdhërohen komandantët kufitarë që ta dëgjojnë si ndonjë oficer serb.) [54]*

Në kreun e kësaj marrëveshjeje konstatohet si vijon. ”...*Që të plotësohet dëshira e zotit dhe urtësia politike, paria - përfaqësuesit e të dy popujve janë pajtuar ta bëjnë këtë marrëveshje*”, ndërsa në fund të marrëveshjes nënvizohet me nënshkrim: “*Në emër të Shqipërisë dhe të popullit shqiptar Esat Toptani*”. Faktet historike dëshmojnë se Esat pashë Toptani në këtë kohë nuk ishte kurrfarë përfaqësuesi i shtetit shqiptar, e as që ishte autorizuar prej ndokujt që të flasë në emër të Shqipërisë, por shihet qartë se ai vet e kishte autorizuar veten jo vetëm të flasë, por edhe të nënshkruajë marrëveshje në emër të Shqipërisë dhe të popullit shqiptar.

Qysh në nenin 5 të marrëveshjes duket sheshazi se qeveria serbe shpreh një farë frike se populli nuk do ta zgjedhë Esat pashën për udhëheqës të vetin, prandaj parashihte që të kandidohen “*dy përfaqësues të fiseve më të mëdha dhe nga një i fiseve më të vogla*” në mënyrë që të përqahehen forcat e brendshme, për të fituar Esati i cili ishte pajtuar plotësisht me kushtet që i kishte shtruar Pashiqi.

Në nenin 7 në emër të “*miqësisë së përrjetshme...*” *Toptani dhe Pashiqi* “*janë dakorduar për doganën e përbashkët, mbrojtjen e përbashkët, përfaqësinë e përbashkët ndaj vendeve tjera si dhe për mjetet e përbashkëta të komunikacionit*” dhe këtu duken qartë synimet e qeverisë serbe që Shqipërinë t’ia bashkojë Sërbisë.

Në nenin 10 ku thuhet: “*Kufiri definitiv midis Serbisë dhe Shqipërisë do të caktohet nga një komision që do të përbëhet nga një numër përfaqësuesish serbë e shqiptarë*”, bëhet e dukshme se Serbia nuk i njeh kufijt e Shqipërisë të përcaktuar (edhe ashtu padrejtësisht) në Konferencën e ambasadorëve në Londër në vitin 1913.

Gjatë bisedimeve që janë zhvilluar midis Pashiqit dhe Toptanit, nuk është biseduar vetëm për ato çështje që janë thënë në marrëveshje, por edhe për çështje të tjera me rëndësi politike për qeverinë serbe. Këtë gjë më së miri e sqaron vet Nikollla Pashiqi në një letër dërguar përfaqësuesit serb në Durrës Panta Gavrilloviqit. Në këtë letër, për të cilën Pashiqi porosiste të ruhet si tepër sekrete, shkruante: “*Me Esat pashën kemi biseduar edhe në frymën e interesave serbe dhe shqiptare, që e obligojnë Esat pashën të shpëtojë Shqipërinë nga intrigat austriake dhe t’i bindë shqiptarët se duhet të jenë me Serbinë në marrëdhënie të mira miqësore, dhe e dyta, se Shqipëria duhet të pastrohet nga turbulluesit - kundërshtarët e tij që janë nën ndikimin austriak dhe bullgar. Esati e ka pranuar këtë kërkesë dhe ka premtuar se do të veprojë në këtë drejtim, duke u lutur që Serbia t’i japë ndihma morale dhe materiale.*” [55] Madje Pashiqi e porosiste Gavrilloviqin ta përcjellë punën e Esat pashë Toptanit dhe ta lajmërojë lidhur me aktivitetin e tij, pasi që Esati, shkruante Pashiqi aty, nuk gëzon besim të përgjithshëm të shqiptarët. [56]

Kthimi i Esat Pashë Toptanit në Shqipëri (shtator 1914)

Esat Pasha pasi kishte nënshkruar marëveshjen në Nish me kryeministrin serb Nikolla Pashiq më 18 shtator është nisur për në Shqipëri. Gjatë udhëtimit, në kufi afër Dibrës Esat Toptanit ju bashkuan rreth 4 mijë mercenarë të armatosur të cilët prej kohësh i financonte Serbia.

Në kujtimet e tij Sejfi Vllamasi [57], depërtimin e Esat Pashë Toptanit nga Dibra për në Durrës e përshkruan si vijon: *“Këtu, me ndërmjetësinë e prefektit serb të Dibrës dhe me korrespondencë, u mor vesh me një pjesë të krerëve të Dibrës. Këndej Drinit, Dibrën e kishte në dorë Jusuf bej Dohoçishti, i cili kishte organizuar një qeveri autonome. Esati, pasi u mor vesh me këtë e me krerët e tjerë, erdhi në qytetin e Dibrës. Jusuf Beu kishte mbledhur 300 vullnetarë. Xhelal Zogolli dhe Ceno bej Golja nisen me 200 vetë prej Peshkopisë në Dibër, për ta përcjellë Esatin nga Dibra në Peshkopi. Rrugës afër Maqellarës, një grup nacionalistësh shqiptarë: Ramis Daci, Izet Maqellari, Maliq Kërçishti, Hasan Pallanza e të tjerë i bënë pritë për ta vrarë, por ana tjetër më e fuqishme, i shkuli nga prita edhe e çliroi rrugën. Esati në Peshkopi bëri një mbledhje. Një pjesë e krerëve qenë në disfavor të Esatit, pasi ky kishte ardhur në Shqipëri nga Jugosllavia (Serbia – Sh.B), me të cilën ata gjithmonë kanë qenë në luftë. Nga ana tjetër, formoi një fuqi përmbi 3.000 vetash, i pagoi krerët sipas pozitave që kishin dhe u dha vullnetarëve nga dy napolona. Esati në Qafë të Murrës u nis për Mat. Zogu megjithëse kishte refuzuar të merrte pjesë në këtë valle, bashkë me 30-40 veta nga paria e Matit i doli përpara në Qafë të Murrës. Pasi u përqafuan, Zogu priu dhe erdhën në Lis të Malit, në konakun e Kurt aga Kadisë. Zogu kishte me vete Shahin bej Dinon dhe Stavro Stavrin. U bënë bisedime midis Esatit dhe Zogut dhe i pari kërkoi pjesëmarrjen e tij në këtë valle, por Zogu u përgjigj kështu: “Or, dajë, pasi i je nisur kësaj pune, unë po ngre duart dhe po them ishallah. Kur të marr vesh se i ke mbërrijt qëllimit do të them mashallah”.*

Esati u zemërua tepër nga kjo përgjigje, dha urdhër menjëherë të përgatitej fuqia e të vazhdonte rrugën. Por Zogu i tha menjëherë: *“Pas zakonit të shqiptarit, pasi kalove nga trojet tona, duhet të pishë kafen, prandaj sonte shkojmë në Burgajet”.* Esati shkoi në burgajet, ku Zogu të gjithë fuqinë e tij e mbajti me shpenzimet e veta. Esati prapë u mundua ta bindë Zogun për të marrë pjesë, por ai e refuzoi kategorikisht. Xhelal Zogu mblodhi 1000 matjanë dhe u bashkua me Esatin, por asnjë nga krerët e Matit nuk e kishte me vete. Shkuan në patin tek Çelajt dhe prej andej tek

pazari i Urës për drekë. Këtu Mersin e Shaqir Dema ngrehin një pritë për ta vrarë, por daja i tyre Sheh Lula i Zerqanit e kuptoi komplotin e, si nipa të tij që i kishte, i përzuri nga prita. Esati erdhi në katundin Selitë e Keqe të malësisë së Tiranës. Të nesërmen marshoi mbi Tiranë dhe nga Shkalla e Tujanit zuri Qafën e Priskës, malin e Dajtit dhe malin e Shkallës. Pasi pushka filloi nga të gjitha anët ky, hipur kalit e përpara 500 vetave të zgjedhur, u nis drejt Shkallës. Në Grykë të Shkallës ndodhej me 500-600 veta Abdi Feza nga Bastari i Tiranës për ta kundërshtuar Esatin. Por ky, në vend që ta kundërshtonte nga frika i ra ndër këmbë dhe i uroi mirëseardhjen. Esati, duke e vënë përpara kalit me fuqinë e tij u fut në Tiranë pa pushkë. Krerët e Ehli Kijamit u arratisën.

Esati në Tiranë qëndroi tri ditë. Fuqinë e mbajti me shpenzimet e veta dhe vullnetarët, pasi u pagoi një rrogë, i drejtoi drejt Durrësit. Fuqia e tij, tek hani i Man Picarit, u ndesh me një fuqi të madhe rebele nën komandën e Man Picarit. Këta të fundit u shpartalluan. Pengesa e dytë ishte Shijaku, ku sheh Hamdiu me popullin e Shijakut rezistonte si një fortesë. Esati me dinakërinë e tij të zakonshme, me anë të një delegacioni, mundi ta bindë sheh Hamdinë që të kërkojë bashkëpunimin me Esatin. Kështu edhe Shijaku u kalua pa ndonjë rrezik. Lufta e fundit dhe më e ashpër u bë në Rushbull, ku populli i Shijakut dhe i Kavajës luftoi heroikisht, si dhe dibranët nga ana tjetër të cilët lanë 86 të vrarë që më në fund të hynë në Durrës, më 3 (5) tetor 1914. Krerët e Ehli Kijamit, përveç sheh Hamdiut, Mustafa Ndroqit dhe Hoxhë Leçinit, mbetën të arratisur. Esati menjëherë zgjodhi dhe mblodhi një senat, prej krerëve që dëshiroi ai vetë, në shtëpinë e Bumçit, dhe me kërcënimin e fuqive dibrane që i futi në Pallatin e Asamblesë, i detyroi ta zgjidhnin kryetar të Qeverisë së Shqipërisë së Mesme dhe komandant të përgjithshëm të ushtrisë. Esati i shpalli menjëherë luftë Austrisë. Formoi një qeveri të përbërë prej drejtorëve të përgjithshëm: vetë kryeministër dhe komandant i përgjithshëm, për Punë të Jashtme Shahin Dinon, për Financa Nexhat Libohovën; të Brendshëm Faik Kodrën (dibran) dhe komandant të ushtrisë Isuf bej Dibrën. Formoi menjëherë gjyqin politik me kryetar Xhelal Zogun, prokuror Ilia Llavdën (durrësak) dhe me hetues Hysen Myshqetan. [\[58\]](#)

Si u ndihmua Esat Pasha nga qeveria e Serbisë?

Vetë emrimi dhe marrja e pushtetit në këtë mënyrë nga Esat pasha i dha hov lëvizjes antifeudale të masave fshatare, dhe kjo gjendje e frikësaj atë,

sepse akoma nuk i kishte forcuar pozitat e veta. Për ta përballuar këtë situatë, Esat Pasha e thirri udhëheqësin e kryengritjes Qamil Haxhi Fejzën, gjoja për të biseduar dhe e burgosi. [59] Ky veprim pefid edhe më shumë e acaroi gjendjen dhe kështu u përhap me shpejtësi lëvizja antiesadiste në Shqipërinë e Mesme. Lëvizja antiesadiste u nxit edhe nga propaganda fetare muslimane e cila Esat pashën e paraqiste si aleat të shteteve krishtere dhe armik të botës muslimane. [60]

Forcat antiesadiste e ngushtonin rrethin kundër Esatit, dhe më 23 nëntor filloi sulmi i armatosur kundër tij. Kryengritësit i dogjën kullat e Esatit në çiflikun e Laprakës dhe shtëpitë e tij në Tiranë. Brenda pak ditëve pushteti administrativ dhe forcat esadiste u dëbuan nga krahinat e Shqipërisë së Mesme me përjashtim të Durrësit ku kishte përkrahjen e mercenarëve. [61] Në këto rrethana Esat pasha iu drejtua qeverisë serbe me kërkesë që të intervenojë me ushtri në Shqipëri, në bazë të nenit 13 të marrëveshjes së 17 shtatorit, ta okupojë Elbasanin e ta ndihmojë në shtypjen e kryengritjes xhonturke.

Pas kësaj kërkesë të Esat pashës, Ministria e jashtme serbe harton një qarkore dhe ua dërgon përfaqësive diplomatike të Serbisë ku jepen shpjegime të gjëra lidhur me situatën në Shqipëri, duke konstatuar se Esat pasha mendon se rrugëdalja më e mirë është që ushtria serbe me çfardo preteksti ta okupojë Elbasanin. [62] Toptani iu drejtua konsullit të Serbisë Gavrilloviq në Durrës dhe iu lut, që ta lajmëronte Pashiqin për të nxitur Malin e Zi ta pushtoi Shkodrën, pasi që mendonte se me pushtimin e Shkodrës nga Mali i Zi do të ndërprehet agjitacioni austriak dhe xhontur, kundër tij, në viset veriore. [63]

Për t'i arsyetuar operacionet pushtuese në Shqipëri, qeveria serbe me kohë filloi t'i alarmojë Fuqit e Mëdha, se shqiptarët po përgatiten ta sulmojnë kufirin e Serbisë e gjepura tjera propagandistike. Përfaqësuesi diplomatik i Serbisë, Boshkoviq nga Londra në një telegram të dt. 18.XII.1914 shkruante *se ambasadori i Francës i ka deklaruar që nëse Serbia sulmohet, qeveria serbe duhet të veprojë dhe pastaj të lajmërojë Fuqitë e Mëdha, se ka ndërmarrë masa për sigurimin e pikave strategjike. z.Boshkoviq lajmëronte se fuqitë e Antantës do ta pranonin këtë arsyetim tonin pa kurrfarë kundërshtimi, prandaj porosiste, nëse kemi mjaft forca ushtarake momenti është i përshtatshëm për t'i realizuar qëllimet.* [64]

Më 28 dhjetor 1914 Nikolla Pashiçi i njoftonte organet vartëse se po afronte çasti kur do të pushtohet Elbasani, Mati dhe ndoshta vetë Durrësi, kurse më 6 janar 1915 ai urdhëronte komandën eprore të forcave të armatosura të përgatiste *“gjithçka që ishte e nevojshme dhe të urdhëronte të pushtoheshin menjëherë të gjitha pozicionet e zëna më parë në Shqipëri (pikat strategjike), ato të cilat kemi qenë të detyruar t’i lëshonim në kohën e vet nën shtytjen e kërcënimeve të Austrisë. Ky pushtim do të ishte mirë të kryhet me sa më pak viktima dhe gjak”*. [65]

Në kërkesën e Esat Toptanit, Qeveria serbe nuk u ngut të dërgojë forca të veta ushtarake në Shqipëri, por përgatiti mercenarë shqiptarë nga viset kufitare që me kohë ishin vënë në shërbim të Beogradit. Me këtë veprim qeveria e Pashiqit donte t’i arrijë dy qëllime: ta kursej ushtrinë e vet nga sakrificat dhe e dyta, t’i fusë shqiptarët që të vriten midis tyre dhe mos të kenë fuqi të përbashkët që t’i rezistojnë ushtrisë serbe. [66]

Me këtë rast ishin dërguar mëse një mijë mercenarë të armatosur, të kryesuar nga Halit Lleshi dhe Selim Beu. [67] Por kjo ndihmë ishte e pamjaftueshme për Esat pashën. Përfaqësuesi diplomatik i Serbisë në Durrës Gavrilloviq, që tani ishte tërhequr nga Durrësi në Korfus, e lajmëronte qeverinë e vet në Beograd se pozita e Esat pashës është rrezikuar seriozisht, dhe i vetmi shpëtim që ai të mbetet në pushtet është intervenimi ushtarak. Gavrilloviq në telegram shkruante se *“intervenimi ynë me siguri do ta pengonte okupimin e Durrësit dhe Shën Gjinit nga ana e Italisë*. [68]

Në fillim të janarit 1915, qeveria serbe edhe një herë u drejtohet përfaqësuesve të saj diplomatik, me një qarkore ku pos tjerash thuhet se kryengritja në Shqipërinë e Mesme po merr përmasa shqetësuese, prandaj është e nevojshme *“pushtimi i pikave strategjike në Shqipëri”*. Këtë *“arsyetim”* të qeverisë serbe e pranonte Rusia dhe aleatët e saj, por me kusht që kjo mos t’i dobësojë operacionet e Serbisë kundër Austrohungarisë, që po zhvilloheshin ato ditë dimri. Madje qeveria ruse është shprehur që ky okupim mos të bëhet i përkohshëm, por të jetë definitiv. [69]

Gjatë kësaj periudhe Esat pasha ka mbajtuar korrespondencë të rregullt si me përfaqësuesit diplomatik të Serbisë ashtu dhe me vetë Nikolla Pashiqin. Esat pasha, duke qenë në situatë të vështirë politike dhe

finansiare më 8 mars 1915 i drejtohet me një letër të radhës Nikolla Pashiqit dhe në këtë letër pos tjerash i shkruan: *”Për luftë me forcat fanatike nevojitet forcë ushtarake e për këto nevojiten shpenzime finansiare. Unë tani rreth veti kam 2. 600 dibranë dhe 400 veta nga Shijaku, Kavaja, Tirana etj. Çdo njërit prej tyre duhet paguar mëse 3 napolona në muajt (...) Më se 1. 200 napolona në muaj i paguaj njerëzve në kufij te Dibra. Poashtu paguaj 200 gjindarmë në Malësi të Hasit, Gashit e Krasniqes (...) E dij se Serbia është e angazhuar në luftë me një fuqi të madhe, prandaj ju drejtova Francës, dhe Italisë për ndihma finansiare, por të dyja më refuzuan. Ju lutem që për çdo muaj të më siguroni nga 12. 000 lira, si dhe të mi dërgoni diferencat për muajin fror (shkurt) prej 10. 000 napolonash.”* [70] Po në këtë letër në anën tjetër (mbrapa) saj Pashiqi ka shënuar: *”Letra është lexuar në seancën e Ministrisë dhe është vendosur që të hapet kredia edhe për një milion dinarë ndihmë Esat pashës.”* Ky shënim i Pashiqit mban datën 20 mars 1915 me nënshkrim të tij. [71]

Sa më tepër që komplikohet situata në Shqipëri, aq më shumë Esat pasha bënte presion mbi qeverinë serbe që t’i dërgojë ndihmë ushtarake dhe finansiare. Prandaj, kryeministri i Serbisë Nikolla Pashiqi në një shkresë prej 5 faqesh, dërguar ministrisë së Ushtrisë në fillim të marsit 1915, shprehte “arsyet“ dhe kërkonte që të bëhen përgatitjet e nevojshme për intervenim në Shqipëri. Kërkohej urgjentisht të pushtohen “*pikat strategjike*”, të cilat “*do të mbahen deri sa të përfundojë lufta*”. Një aksion i tillë sipas Pashiqit duhej të jetë energjikë dhe i pamëshirshëm për kundërshtarët e Serbisë. Për këtë jepen shenime në detaje për pushtimin e grykave, luginave dhe majet e bjeshkëve nga Gjakova deri në Ohër. [72]

Në fund të marsit dhe fillim të prillit 1915 nga ana e kryengritësve fshatarë nën drejtimin e Haxhi Qamilit, filloi një ndjekje e esadistëve në Shqipërinë e Mesme me qëllim që ta pastrojnë vendin nga ata mikrobë. [73] Dhe në fund të prillit dhe në fillim të majit 1915 Esat Pasha nga të gjitha anët ndodhej i rethuar nga kryengritësit.

Kryengritësit fshatarë, në Shqipëri të Mesme hoqën detyrimet feudale, dogjën kullat e bejlerëve, ndanë tokat e tyre dhe arritën të formojnë një llojë qeverimi të vendit. [74] Kjo gjendje tregon se pozitat e Esat pashës keqësoheshin për ditë e më tepër.

Lidhur me këtë situatë qeveria serbe kishte dhënë urdhër që forcat e përgatitura mercenare të nisen për ta ndihmuar Esat pashën. Për këtë çështje me një telegram të dt. 16 prill 1915 qeverinë serbe e informon prefekti i Ohrit z.Qirkoviq. Ai në telegram thotë: *“Mersim Mema, Halit Lleshi, Tafë Kazi, Feta Cami, Don Cami, Riza Dema dhe Ahmet Beu, krerë shqiptarë nga Malësia e Dibrës dhe rrethi i Peshkopisë, me një numër të madh njerëzish të armatosur mirë u nisën në drejtim të Gollo Bërdos dhe Elbasanit për ta ndihmuar Esat pashën e rrethuar në Durrës.”* [75] Me ta bashkoheshin oficerë dhe ushtarë serbë të veshur me rroba shqiptare. Mirëpo duke parë se me këtë rrugë nuk arrihet dot qëllimi, qeveria serbe filloi përgatitjet serioze për të ndërhyrë ushtarakisht në Shqipëri. [76]

Prandaj në fund të prillit qeveria serbe urdhëron të gjitha aradhat kufitare që të mbyllin kufirin, me qëllim që të mos lejojnë lëvizjen e njerëzve nga asnjëra anë e kufirit. Me këtë rast caktohen kahet e operacioneve nga ana e Sektorit të Ohrit ndërkohë edhe ajo e Sektorit të Prizrenit. Avanturën e Pashiqit për pushtimin e tokave në jug e përkrahu vetëm Rusia, ndërsa Anglia dhe Franca hëpërhë nuk ishin për një aksion të tillë kundër një Shteti neutral, aq më tepër kur Serbia ndodhej në luftë me Austro - Hungarinë.

Përgatitjet për interventim ushtarak në Shqipëri kishin filluar qysh në fillim të vitit 1915, por rrethanat e krijuara pas fillimit të luftës së parë botërore nuk e lejonin nja hap të tillë. Fuqitë e Antantës i vazhdonin pazarllëqet për përfitimin e Italisë në anën e tyre, duke i bërë koncesione të mëdha territoriale për gjatë bregdetit jugosllavë dhe shqiptar. Në verën e vitit 1915 pothuajse e tërë Shqipëria qeverisej dhe ishte nën okupim të huaj. [77]

Ai pazarllëk midis fuqive të Antantës dhe Italisë u arrit në mënyrë të fshehtë më 26 prill 1915 në Londër, për ç’arsye u quajt Traktati i fshehtë i Londrës, me anë të cilit pa fije turpi i bëheshin lëshime imperializmit italian në dëm të jugosllavëve dhe shqiptarëve. Me gjas, kjo e ka shtyrë që Rusia t’i jep “vizën” qeverisë serbe për intervenim në Shqipëri. Pashiqi dhe pasuesit e tij asnjë aksion nuk e fillonin pa marrë miratim nga Rusia Cariste. Pas nënshkrimit të Traktatit të Londrës dhe hyrjes së Italisë në luftë me Austro- Hungarinë u vendos për intervenimin e fqinjëve ballkanik në Shqipëri.

Si e ripushtoi Serbia, Shqipërinë e Mesme, për ta shpëtuar Esat Pashën nga rrethimi shtatëmujorë në Durrës?

“*Ekspedita shqiptare*”, siç u quajt pjesa e ushtrisë serbe që u ngarkua për të kryer invadimin në Shqipëri, numronte 10 deri në 20 mijë veta. [78] Operacionet për pushtimin e trevave shqiptare i udhëheqte drejtpërsëdrejti ministria Ushtarake e Serbisë.

Kjo ekspeditë pushtuese komandohej nga gjeneral Damian Popoviçi, anëtari njohur i organizatës serbe “*Dora e Zezë*” (*Crna Ruka*), dhe përbëhej nga tri reparte në rang regjimenti, nga ai i Prizrenit, i Drinit dhe i Ohrit. [79] Para se të nisët ushtria serbe në operacionet pushtuese, Ministria e punëve të jashtme të Serbisë ia kishte dërguar tekstin e një proklamate komandantit të ushtrisë serbe Millutin Mishkoviç që u drejtohej shqiptarëve. Kjo proklamatë që mbante datën 2 qershor 1915 (20 maj 1915 me stilin e vjetër) ishte nënshkruar nga komandantët e njësive të ushtrisë serbe që do të futeshin në Shqipërinë e Mesme, nga kolonelët Petar Mishiç i njësive të Ohrit dhe Milutin Mishkoviç i njësive të Drinit.

Në proklamatë ndër të tjera thuhet: “*Ju veproni kundër vetes që me ndikimin e Austrisë dhe Turqisë e sulmoni kufirin tonë (...) Ju nuk mundeni ta shpëtoni as Turqinë, as Austrinë derisa kundër tyre është tërë Evropa (...) Bashkohuni me ne, që ta pastrojmë atdheun tuaj nga njerëzit e këqinj dhe të sigurojmë paqë si në shtëpitë tuaja, ashtu edhe në kufijt tonë.*” Në fund të proklamatës thuhet: “*...Pasi t’i zëmë dhe dënojmë kryengritësit, neve do të kthehemi prapë, kurse qeverisjen e vendit tuaj do t’ia lëmë në dorë birit të Shqipërisë Esat pashës, i cili dëshiron të rrojë ndë paqtim me kombin fqinj. Atij që është bashkë me ne po i sjellim paqtim dhe dashuri, po atij që është kundër nesh (po i sjellim) kordhë. Bëhuni të urtë edhe ruani vendin edhe kombin tuaj edhe mos dëgjoni intrigantët e Stambollit e të Vjenës.*” [80]

Kah fundi i majit 1915 në Sektorin e Ohrit kishin filluar provokimet për gjoja “sulmet shqiptare” përreth kufirit të Shën Naumit dhe Qafës së Thanës. Më 29 maj njësitë serbe iu vërsulën Pogradecit për ta pushtuar dhe për të depërtuar në Malin e Mokrës kah Liqeni i Maliqit, që të vijnë në kontakt me vijën kufitare të Greqisë. Më 30 maj ministria e jashtme e Serbisë kërkoi nga Sektori ushtarak i Ohrit që të pushtohej sa më parë Elbasani dhe të vihej kontakt me Esat Toptanin. Qëllimi i operacioneve

ishte të bëhej lidhja dhe bashkimi i trupave serbe të nisur nga veriu me ato të lindjes që kishin cak Elbasanin, Tiranën dhe Durrësin. [\[81\]](#)

Më 31 maj nga Cetinja u bë me dije se Rusia i kishte dërguar Serbisë armë, municion, veshmbathje dhe material tjetër luftarak. Njoftohej se Rusia i dërgoi Malit të Zi 1000 pushkë manzerë turke me 120 000 fyshekë, 20 000 palë rrobe, 40 000 palë çizme, 40 000 tenda, 2000 gjuajtës të topit me kalibër 15 cm 300 kuaj tërheqës dhe shumë qerre. [\[82\]](#)

Më 1 qershor komanda serbe nga sektori i Ohrit nisi operacionet pushtuese, ndërkohë që kishin filluar edhe operacionet ushtarake serbe edhe në krahun e Prizrenit në bashkëveprim me forcat malazeze. Pas thyerjes së një rezistence të kryengritësve fshatarë në krye me Haxhi Qamilin të “Guri i Pishkashit”, më 2 qershor u pushtua Qukësi. Elbasani u pushtua më 6 qershor ndërsa më 7 e 8 qershor forcat serbe marshuan për në Tiranë. Më 9 qershor në mëngjes ushtria serbe hyri në Tiranë dhe ndaj kryengritësve fshatarë u morën masa të ashpra. Filloi çarmatimi si masë e egër pushtuese. U çarmatos Shijaku, Kavaja, Peqini etj., si qerdhe të njohura të kryengritësve si dhe u vunë në ndjekje të krerëve të kryengritjes. Pas disa ditë ndjekjesh më 11 korrik 1915 përveç krerëve tjerë, arritën ta zënë në pabesi edhe komandantin e kryengritjes fshatare Haxhi Qamilin. Atë e arrestuan ushtarakët serb në bashkëpunim me mercenarët esadistë në fshatin Sharrë afër Tiranës. Për t’i denuar ata, Esat pasha ngriti një gjyq të veçantë në Durrës, të kryesuar nga Xhelal Zogu. Të gjithë u denuan me vdekje dhe një muaj më vonë më 16 gusht 1915, pas një torture mizore Haxhi Qamilin e varën në Durrës. [\[83\]](#)

Esat pashë Toptani i shprehu falënderime komandantit të ushtrisë serbe të Ohrit, Petar Mishiqit, që e shpëtoi nga rrethimi 7 muajsh në Durrës. Më 12 qershor 1915 Esati dërgoi atij një letër në Tiranë, ku jepte shënime për patriotët e shquar si kundërshtarë të qarqeve sunduese serbe dhe të vet Esatit. Në letër i shkruante edhe për Hasan Prishtinën, Bajram Currin e të tjerë që ndodheshin në Shkodër. Esati kërkonte që ushtria serbe e cila depërtonte nga Prizreni të çarmatos Malësinë dhe Mirëditën, meqenëse ishin armiq të tij të përbetuar. Ai kërkonte nga koloneli Mishiq që ta njohtojë Pashiqin dhe t’ia dërgojë 2000 palë rrobe për gjandarmërinë e vet, të cilat duhej të ishin me ngjyrë të njëjtë me ato serbe e të dallohen vetëm kapelat. [\[84\]](#)

Më 23 qershor 1915 konsulli serb Gavrilloviq nga Durrësi ia dërgonte komandantit të vet në Tiranë, kolonelit Mishiq, *listën e përpiluar nga Esat pasha prej 45 vetash, nga qytetet Tiranë, Elbasan, Pogradec dhe Qukës, si të rrezikshëm për Esatin dhe për borgjezinë serbe.* [85] Ndërsa në fund të qershorit dhe në fillim të korrikut 1915, me urdhër të Esat Pashës vetëm në Durrës dhe në Shijak u varën 30 njerëz. [86]

Më 10 qershor 1915 edhe forcat e armatosura malazeze pushtuan krahun e djathtë të Bunës si edhe Malin e Taraboshit, duke zënë vend në portat e Shkodrës nga ana veriore e qytetit. Ushtria malazeze e rrethoi Shkodrën edhe nga anët tjera dhe e pushtoi më 27 qershor. [87]

Pas pushtimit të Shqipërisë së Mesme...nga forcat serbe, përfaqësuesit e komandës ushtarake serbe në krye me kolonelin Millutin Mishkoviq, filluan bisedimet me Esat pashën lidhur me rregullimin e pushtetit në viset e pushtuara të Shqipërisë. Për këto bisedime bën fjalë raporti i prefektit të Ohrit Qirkoviq, i cili personalisht ka marrë pjesë në ato biseda, bashkë me Gavrilloviqin dhe me komandantin Mishkoviq.

Qirkoviq në raport shkruan se Esat pasha ka kërkuar, si vijon:

- “1. Që nënpunësit e tij të jenë vetëm pro-forma (formalisht), kurse serbët ta marrin qeverisjen dhe vendosjen e rregullit. Në Elbasan për prefekt të emrohet njeri i Esatit, por punët t’i kryejë njeri i caktuar i Serbisë.
2. Në Tiranë kajmekamin do ta emërojë Esati, kurse punët do t’i kryejë njeriu i Serbisë.
3. Në Çermenikë Esati do të vendosë njerëz të vet, kurse instruktorët do të jenë serbë.
4. Në Qukës kryetari do të emërohet nga serbët, kurse ndihmësi i tij shqiptar. Esati lutet që kjo të jetë sa për formën e jashtme, kurse pushteti faktikisht të jetë në duar tona (serbëve).
5. Në Peshkopi Esati kërkon të mbetet qarku, dhe prefekt i qarkut të bëhet Jusuf beu, e jo Hysen beu, të cilin ne e kemi pas caktuar në këtë detyrë edhe me herët.
6. Esati kërkon të fillojmë mbledhjen e taksave në viset që i kemi okupuar, kurse të hollat të shpenzohen për nevoja të ushtrisë në këto vise.” [88]

Në gjysmën e dytë të qershorit 1915 ushtria serbe kishte vendosur pushtetin në viset e pushtuara shqiptare si dhe kishte bërë ndarjen administrative. Kështu aradha e Ohrit në teritorin që kishte pushtuar

formoi 50 komuna, aradha e Podrimës 21 komuna dhe aradha e Prizrenit 13 komuna. [\[89\]](#)

Të gjitha organet e këtij pushteti ishin nën kontrollë të plotë të komandës ushtarake serbe. Koloneli Millutin Mishkoviç në Mat kishte caktuar nipin e Esat pashë Toptanit, Ahmet bej Zogun si “kryeshef të pushtetit ushtarak serb”, sepse gjatë operacioneve pushtuese oficeri Mlladen Stamatoviç, Zogut ia kishte besuar detyrën për çarmatosjen e popullsisë së kësaj treve. Në një dokument serb thuhet se “Armët e mbledhura Ahmet Beu (Zogu) duhej t’ia dorëzonte komandantit serb në Qafë të Bulqizës ose të Murrës. [\[90\]](#)

Marrëveshja e Esat Pashë Toptanit me ministrin Luba Jovanoviç, në qershor 1915 në Tiranë

Kah fundi i qershorit qeveia serbe shpejtoi të lidhë edhe një marrëveshje me Esat pashë Toptanin, për t’i vërtetuar mirë planet dhe qëllimet e intervenimit kundër popullit shqiptar në përgjithësi. *Në gjysmën e dytë të qershorit në mënyrë të fshehtë në Tiranë arriti Ministri i Punëve të Brendshme të Serbisë Luba Jovanoviç, që bashkë me Esat pashën, të “bisedojë” dhe t’i precizojë disa çështje që nuk ishin paraparë me marrëveshjen e 17 shtatorit 1914.*

Nga procesverbali i shkruar mund të konstatohet se takimi Toptani - Jovanoviç është mbajtur më 14 (27) qershor 1915, ku është bërë plotësimi i marrëveshjes së përmendur edhe me 17 pika të reja, që mund të konsiderohet edhe si marrëveshje e re.

Siç vihet në dukje në marrëveshjen e 28 qershorit 1915, Esat pashë Toptani pranonte të shkelet (në favor të Serbisë), jo vetëm pavarësia politike e Shqipërisë, por edhe tërësia e saj territoriale. Ta zëmë me *nenin I, parashihet që Serbia ta mbrojë Shqipërinë nga coptimi, për ta coptuar ajo vet në një kohë të përshtatshme. Kufijtë politikë shtetërorë të vendosur më 1913 nga gjashtë fuqitë e mëdha, Serbia i konsideronte si të diktuar nga Austria, prandaj në bazë të marrëveshjes me Esat Toptanin ato do të ndryshoheshin në favor të Serbisë. Pogradeci me rrethet e Gollobërdos, Malësia e Dibrës, Luma dhe Hasi deri në Spaç të Mirditës, do t’i kalonin asaj. [\[91\]](#) Edhe në ato vise që do të jenë brenda kufijve të Shqipërisë, pushteti i Esat pashës ishte krejtësisht formal, dhe kjo duket qartë në nenet*

V, VI, VII e VIII të kësaj marrëveshjeje. Madje jo vetëm Esat pasha, por edhe të gjitha organet shtetërore që do të zgjidheshin duhej të vepronin sipas planeve të Serbisë.

Në marrëveshjen e 28 qershorit 1915, parashikoheshin edhe tri çështje të tjera. Financimet që ishin derdhur nga Serbia në dobi të Esat Toptanit ose ato që do të derdheshin në të ardhmen për të, do të shkonin për llogari të Shqipërisë; ushtria serbe do të qëndronte në Elbasan dhe në Tiranë për aq kohë sa do ta shihnin të arsyeshme të dy palët. Përveç kësaj në rast se do të rrezikohej Durrësi nga ushtria italiane, Esat pasha do të thërriste menjëherë në ndihmë ushtrinë serbe, për ta pushtuar atë më parë. [\[92\]](#)

Sipas procesverbalit të dalur nga ky takim ëshët arritur kjo marrëveshje:

Marrëveshja Toptani- Jovanoviq, më 27 qershor 1915

I

Qeveria mbretërore serbe do të veprojë në atë drejtim, që asnjë fuqi e jashtme mos ta pushtojë Shqipërinë, dhe nuk do ta lejojë coptimin e saj, por ajo të mbetet si tërësi shtetërore, e cila për jetë do të jetë në aleancë dhe bashkësi me Serbinë në bazë të marrëveshjes së mëparshme, si dhe në bazë të dispozitave të këtij protokolli.

II

Pasi që kufijt midis Serbisë dhe Shqipërisë nuk janë të natyrshëm, por janë vendosur sipas dëshirës së Austrisë e cila ka dëshiruar të krijojë konflikte dhe shqetësime të përhershme midis këtyre dy shteteve fqinjë. Kufiri i tanishëm do të përmirësohet, kështu që Serbisë do t'i takojnë Pogradeci me rrethet e Gollo Brdos, Malësia e Dibrës, Luma dhe Hasi deri në Spaç. Derisa ky kufi i ri të mos caktohet nga fuqitë ndërkombëtare, Serbia në viset e përmendura do të mundet me vendos pushtetin e saj.

III

Ekselencia e tij Esat pashë Toptani do ta kryejë sa më parë organizimin e pushtetit në Shqipëri, dmth do të formojë komuna, nahi (rrethe) dhe qarqe, duke patur parasysh sa të jetë e mundur ndarjen e vendit nëpër fise. Do të emërojë për nënpunës njerëz të vet e miq të Serbisë. Serbia do t'i vejë në dispozicion njerëzit e saj për këtë punë.

IV

Ekselenca e tij Esat pasha do të fillojë menjëherë organizimin e ushtrisë dhe gjindarmërisë. Për udhëheqës dhe instruktorë të ushtrisë dhe gjindarmerisë qeveria mbretërore serbe do të vejë në dispozicion njerëz të vet, si dhe një numër të konsideruar gjindarmësh.

V

Pasi ta kryej organizimin e komunave, rretheve dhe qarqeve E.T Esat pasha do të fillojë zgjedhjet e deputetëve për kuvend dhe do të kujdeset që në Asamble të vijnë njerëz të besueshëm dhe ithtarë të tij dhe të Serbisë. Në këtë punë Serbia do ta ndihmojë Esat pashën.

VI

Po sa të bindet se e ka shumicën e ithtarëve E.T Esat pasha do të konvokojë mbledhjen e Asamblesë, e cila do ta zgjedh për sundimtar me titull princ.

VII

Sa të zgjedhet për princ, Esat pasha do t'i paraqesë Asamblesë projekt Kushtetutën e Shqipërisë, e cila më herët do të përgatitet në marrëveshje me qeverinë mbretërore të Serbisë. Pasi që Asambleja ta aprovojë Kushtetutën, Esat pasha do ta formojë qeverinë nga njerëzit që përkrahin idenë e bashkimit serbo – shqiptar.

VIII

E.T Esat pasha obligohet që pas kësaj, në momentin e përshtatshëm ta aplikojë në jetë, me anë të Asamblesë unionin real me Serbinë, sipas të cilit Serbia dhe Shqipëria do të kenë ushtri të përbashkët, union doganor, përfaqësues të përbashkët jashta vendit, entet e përbashkëta të tregëtisë dhe komunikacionit, një sistem financiar dhe bankën popullore. Gjyqet, arsimit, punët fetare, taksat dhe të ardhurat tjera të dedikuara për nevoja të enteve të veçanta shqiptare, do të jenë thjesht shqiptare. (Esat pasha do të mundet lirisht të qeverisë me punët e brendshme).

IX

Deri sa të arrihen këto, Esat pasha do t'i marrë në duar të veta të gjitha gjymriqet, kurse për drejtor do ta pranojë një nënpunës të doganës serbe, i

cili tani do ta zbatojë sistemin turk, e më vonë do ta rregullojë doganën sipas ligjeve serbe, që të mund t'i dakordojë legjislacionin doganor serb.

X

Pasi të kryhen të gjitha këto që u përmendën, do të realizohet unioni doganor. Nëse më vonë nuk aprovohet marrëveshje e re, që me të ardhura doganore e të tjera të përbashkëta të plotësohen shpenzimet e përbashkëta (ushtria, përfaqësitë jashtë vendit etj), të ardhurat doganore do të ndahen sipas destinimit të mallit, pasi të heqen shpenzimet e regjisë.

XI

Që të mund të sigurohet komunikacioni sa më i plotë ekonomik midis Serbisë dhe Shqipërisë, Esat pasha do të kujdeset që më vonë t'i përshtatë shpenzimet monopolike dhe të taksave në atë mënyrë që të dakordohen me ligjet serbe mbi monopolet dhe taksat (brenda mundësive).

XII

Me kërkesën e E.T Esat pashës qeveria mbretërore serbe do t'i vejë në dispozicion ekspertët që do t'i ndihmonin ta zbatojë dhe përsosë organizimin e qeverisjes dhe të enteve të nevojshme për shtetin shqiptar.

XIII

Për të bërë të mundur një komunikacion sa më të fortë midis Serbisë dhe Shqipërisë, menjëherë do të fillojë ndërtimi i rrugës prej kufirit serb gjer në Elbasan, e prej andej një vijë do të shkojë për në Durrës, kurse tjetra për në Tiranë.

XIV

Ndihmën që qeveria mbretërore serbe ia ka dhënë, ose pas tashti do t'ia japë Esat pashës, shkon në llogari të borgjeve të Shqipërisë.

XV

Gjatë kohës së punëve të përmendura (gjersa të gjitha punët mos të kryhen), ushtria serbe do të mbetet në Elbasan, eventulisht edhe në Tiranë. Kur të paraqitet nevoja e të lejojnë kushtet, ajo në marrëveshje me Esat pashën dhe komandantin e ushtrisë serbe do të ndërmarrë ndjekjen dhe shpartallimin e kundërshtarëve të vet dhe të Esat pashës, duke bërë lëvizje sipas marrëveshjes reciproke.

XVI

Nëse E.T Esat pasha heton se Italia mendon ta okupojë Durrësin, menjëherë për këtë do ta lajmërojë qeverinë mbretërore serbe dhe do të thërras ushtrinë mbretërore serbe, që në emër të tij ta okupojë Durrësin, para se Italia ta bëjë këtë.

XVII

Nëse E.T Esat pasha e sheh të nevojshme të kërkojë një numër ushtarësh serb, të cilët si gjindarmë do t'i mbajë në Durrës, komandanti i ushtrisë serbe do t'i vejë në dispozicion. [\[93\]](#)

Më 15 (28) qershor 1915 Kryetari i qeverisë Esat pasha

Edhe kjo marrëveshje është shkruar në turqisht me shkrim arab, si dhe në gjuhën serbe. Në këtë marrëveshje Esat pasha me dorë të vetë e ka shkruar këtë vërejtje: *"Qukësi do të mbetet jashta kufirit të përmendur, dmth mbetet i Shqipërisë."*

Si u ndihmua tërheqja e ushtrisë serbe nëpër Shqipëri nga Esat Pashë Toptani, më 1915/16?

Qveria serbe gjatë verës dhe vjeshtës së vitit 1915 përgatitej që marrëveshjen e nënshkruar me Esat Pashë Toptanin, ta realizojë edhe praktikisht. Këshilli ministror i Serbisë në seancën e mbajtur më 15 (28) shtator 1915, kishte vendosur që në bazë të marrëveshjes me shefin e qeverisë shqiptare për t'i siguruar njësitë ushtarake të okupacionit, konstaton se që tani duhet përgatitur organizimin e pushtetit të përbashkët dhe atij autonom të Shqipërisë. Lidhur me këtë duhej filluar ndërtimin e rrugës për Durrës, vendosjen e linjave postë-telegrafike dhe ushtarake. Për t'i realizuar këto, thuhet në vendime, duhet të kemi në Durrës organe ndihmëse pranë shefit të qeverisë shqiptare një përfaqësues të qeverisë, nga një inspektor të policisë, të finansave, të ndërtimitarisë, të cilët do të jenë organizatorë të pushtetit të përbashkët dhe atij autonom, si dhe instruktor të personelit administrativ në Shqipëri.[\[94\]](#)

Akoma pa u vënë mirë themelet e administratës pushtuese në Shqipëri. në vjeshtën e vitit 1915 në Ballkanin e trazuar, nga palët në konflikt u krijuan raporte të reja të cilat sollën rrjedhoja të paparashikueshme në këtë

gadishull. Më 6 shtator 1915 në Plles, Bullgaria nënshkroi konventën ushtarake, për hyrjen e saj në luftë përkrah bllokut austro-hungarez. Një muaj më vonë, më 6 tetor 1915 Austro-Hungaria i filloi operacionet ushtarake kundër Serbisë, ndërsa më 14 tetor edhe ushtria bullgare nisi një operacion të ngjashëm kundër Serbisë.

Natën e 13/14 tetorit forcat e Armatës së Parë dhe të Dytë bullgare e kalojnë kufirin në tërë vijën, nga Danubi deri te Liqeni i Dojranit. Më 16 tetor bullgarët depërtojnë në luginën e Moravës Jugore dhe e pushtojnë Vranjën, duke e shkapur hekurudhën Nish-Shkup, me të cilën lidhej Serbia me jugun. Më 20 tetor pushtohet Kumanova, kurse Shkupi më 22 tetor 1915. [\[95\]](#)

Pas kësaj disfate, ushtrisë serbe iu ndërpre përfundimisht rruga natyrore për të dalë në Detin Egje. Krahas depërtimit të ushtrisë bullgare në luginën e Moravës Jugore dhe kah Kosova, edhe nga veriperëndimi depërtonte ushtria austro-hungareze-gjermane. Zbarkimi në tetor 1915 në Selanik i forcave të Antantës të njohur me emrin "*Armata e Lindjes*", dhe hapja e frontit të ri nuk e shpëtuan ushtrinë serbe nga rrethimi e shkatërrimi.

Pas disfatave të njëpasnjëshme të forcave serbe në frontet e luftës, kryeshefi i komandës supreme të ushtrisë serbe R. Putnik, i ndodhur në mes dy rrugëzgjidhjeve: dorëzimit apo tërheqjes, zgjodhi të dytën tërheqjen, dhe më 4 nëntor 1915 Komanda Supreme serbe vendosi për tërheqje. Ndonëse rrugët që të shpiejn drejt Selanikut në jug ishin tanimë të bllokuara nga ushtria bullgare (e cila ato ditë kishte marrë Maqedonin Perëndimore) merret vendim i detyruar që ushtria serbe, të tërhiqet nëpër Kosovë në drejtim të Shqipërisë për të dalur në bregdetin Adriatik. [\[96\]](#)

Më 21 nëntor 1915 ushtria serbe nisi tërheqjen e saj nëpër Kosovë. Tërheqja e ushtrise serbe u bë në drejtimet:

1. *Rrafshi Kosovës – Pejë – Deçan – Gjakovë - Qafë e Prushit - Vau i Spasit – Shkodër - Lezhë;*
2. *Rrafshi i Kosovës – Prizren – Lumë - Ura e Vezirit – Mirditë - Durrës dhe*
3. *Nga Struga e Dibra për Elbasan –Tiranë - Durrës.* [\[97\]](#)

Për tërheqjen e mbretit serbë dhe ushtrisë së tij ndihmesë të pakursyer dhanë forcat mercenare të renegatit Esat Pashë Toptani dhe grupe tjera shqiptarësh. *Qysh më 7 nëntor 1915 konsulli serb Gavrilloviq së bashku me kolonelin Mishkoviq biseduan me Esat Pashën që të ndërmerret diç në Shqipëri, me qëllim që të shërbej si bazë e sigurt për Serbinë në atë situatë të ndërlikuar. Esat Pasha padronëve serbë ju ka premtuar se, do t'i jep ndihmë të pakursyer ushtrisë serbe gjatë tërheqjes nëpër Shqipëri. Esati, ndonëse kishte rreth vetit afër 1.500 mercenarë të Pashiqit, kërkoi që një pjesë e tyre të dërgohet sa më parë që të sigurojnë rrugën për Shkodër nga Spasi kah Puka dhe Ndërfusha e Fanës. Pastaj, mundohej të sigurate bartjen e miellit të dërguar nga aleatët për ushtrinë serbe. [98] Ato ditë, Gavrilloviqi i telegrafonte Pashiqit për disponimin e Esat Pashës karshi qeverisë serbe. Ai, madje e "sigurate" që mund të hyjë "lirisht" në Shqipëri. [99]*

Nëpër Shqipëri kaluan Qeveria serbe në krye me Nikolla Pashiqin dhe oborri mbretëror në krye me Petar Karagjorgjeviqin. Qeveria serbe nga Prizreni u nis më 14 nëntor dhe më 25 nëntor arrinë në Shkodër. Ndërkohë mbreti P.Karagjorgjeviç kalon nëpër Grykën e Carralevës, në Qafë të Duhlës, Suharek, Prizren, Zhur, Kulla e Lumës [100] për të vijuar më tej kah Ura e Vezirit, Va-Spas, Pukë dhe më 28 nëntor mbritti në Shkodër, ndërsa më 6 dhjetor u vendosën në Lezhë. Ndërkaq, parlamentarët serbë në grupe kishin arritur në Shkodër para ushtrisë. [101]

Për këto shërbime, qeveria serbe dedhte para për mercenarët e Esat Pashës. Kështu, më 29 nëntor 1915 Esat Pasha dërgoi në Lezhë dhe në Shkodër, Ahmet Gjulin, që të merrte paratë nga qeveria serbe për t'ua shpërndarë mercenarëve të vet. Po atë ditë, Esati së bashku me Gavrilloviqin kërkuan që, për shkak të lëvizjeve të disa grupeve shqiptare në Mirëditë, të dërgohet një batalion ushtarësh serbë në Orosh për ta qetësuar situatën dhe për ta bërë të mundshme tërheqjen sa më lehtë të ushtrisë. Gjithashtu, u kërkua që edhe në Lezhë të dërgohen një batalion ushtarësh serbë për t'u siguruar rruga Shkodër - Durrës. [102]

Qeveria serbe ato ditë të vështira për Serbinë, ka kërkuar edhe ndihmen e aletëve të saj të mëdha. Pashiqi, më 3 dhjetor i drejtohej Parisit, Londrës, Petrogradit dhe Romës, me shkresë që të bënin hapa vendimtarë në ndihmën aleate për shpëtimin dhe riorganizimin e ushtrisë serbe në Shqipëri dhe në Malë të Zi. [103] Në favor të kërkesës së Pashiqit Cari rus

intervenoi ashpër dhe energjikisht, duke iu kërcënuar aleatëve të mëdhenj se nëse nuk shpëtohet ushtria serbe, do të dalë nga aleanca. Rusia kërkoi që ushtria angleze dhe franceze t'ia sigurojnë ushtrisë serbe ushqimin dhe ta organizojnë bartjen e saj. [\[104\]](#)

Më 11 dhjetor 1915 u përhap lajmi për hyrjen e trupave bullgare në Shqipëri dhe për rrezikun e bllokimit të rrugës Shkodër - Durrës. Gavrilloviqi dhe Esat Pasha urgjentisht kërkuan tërheqjen e qeverisë serbe së bashku me mbretin nga Tirana për në Durrës. [\[105\]](#)

Më 16 dhjetor 1915 Gavrilloviqi njoftonte se nëse nuk arrihet një forcë e aleatëve në Durrës prej 20.000 vetave, do të jetë e pashmangshme katastrofa për ushtrinë serbe dhe mercenarët esadistë. [\[106\]](#) Më 18 dhjetor Pashiqi, nëpërmjet përfaqësuesve të vet pranë aleatëve, bënte me dije që ushtria austro-hungareze nga veriu dhe ajo bullgare nga lindja, janë duke bërë presion të madh në drejtim të Durrësit dhe se nuk kishte siguri as në vende të tjera të Shqipërisë. [\[107\]](#)

Po atë ditë, delegati ushtarak në Paris lajmëroi për vendimin definitiv për tërheqje dhe bartje të ushtrisë serbe me anije nga Shqipëria në vendin e caktuar, në Korfuz. Pas lajmit për vendimin për tërheqje të ushtrisë serbe nga Durrësi, vendosi të tërhiqej edhe Esat Pasha. Mirëpo, Pashiqi i shkruante Gavrilloviqit (më 19 dhjetor) që Esati ka obligim moral ta mbrojë ushtrinë serbe gjatë tërheqjes dhe se nuk duhet ta dorëzojë Durrësin pa luftë. [\[108\]](#)

Më 29 dhjetor 1915 flota austro-hungareze bombardoi për herë të parë Durrësin dhe i shkaktoi dëme të mëdha materiale. Në fillim të janarit 1915 u vendos definitivisht që ushtria serbe të bartet dhe të vendoset në Korfuz. Për këtë insistuan sidomos francezët. U vendos që të kenë sa më afër Selanikut, me qëllim që ushtria të angazhohet në të ardhmen. *Komanda supreme serbe më 5 janar 1916 ia paraqiti gjeneralit francez Mondezir numrin e ushtarëve dhe materialin tjetar luftarak, rreth 145. 000 veta, 95 topa, 170 mitralozë, 55. 000 pushkë etj.* Gjatë muajit janar, ushtria serbe e rraskapitur tërhiqej nëpër tokë dhe ujërave detare të Shqipërisë për në Korfuz. Reparteve të ushtrisë serbe, që tërhiqeshin në këmbë në drejtim të Vlorës, të Sarandës për Korfuzë, iu prinin zakonisht mercenarët e Esat Pashës. Rreziku nga pushtuesit austro-hungarezë i detyroi ushtarët serbë

dhe aleatët e vet që tërheqja me anije të bëhet jo vetëm nga Durrësi, por edhe nga limanet në veri të Shqipërisë.

Në ujdhesën e Korfuzit u bartën dhe zbarkuan rreth 140. 000 ushtarë serbë. Afër 10. 000 të sëmurë e të plagosur u dërguan për shërim në Afrikë dhe në Francë. Fëmijët e gratë u vendosën në Korzikë dhe në qytetet kryesore të Francës. Një pjesë shkoi në Zvicër .[\[109\]](#) Forcat Serbe, në Korfuz me ndihmën e francezëve, riorganizohen për të marrë pjesë në Frontin e Selanikut.

Kështu tërheqja e ushtrisë serbe nga Shqipëria e Veriut dhe e Mesme përfundoi në janar dhe në shkurt të vitit 1916, por nga viset jugore vazhdoi edhe në muajin mars. Më 5 prill, në anije u ngarkua edhe Komisioni Mbikëqyrës për tërheqjen e ushtrisë në Vlorë. Kështu, Përfundoi odisejada e ushtrisë serbe nëpër Shqipëri në dimrin e viteve 1915-1916.

Si u largua bashkë me ushtrinë serbe edhe Esat Pashë Toptanit nga Shqipëria për në Greqi?

Bashkë me largimin e ushtrisë serbe, në janar 1916 nga Durrësi u largua edhe Esat pashë Toptani. Esat Pasha, fillimisht zbarkoi në Korfuz, dhe pastaj shkoi në Itali e prej aty në Paris. Në Paris me ndërmjetësimin e Qeverisë franceze merret vesh me qeverinë greke e serbe, për formimin e një qeverie të përkohshme në Selanik. Pasi vetë qëndronte në Paris, Toptani në Selanik kishte lënë Faik Kodrën si zëvendës të tij. Ai kishte formuar gjithashtu një batalion ushtarësh nën komandën e Halit Lleshit, i cili bashkë me ushtrinë franceze do të marrë pjesë në luftën e Malit të Thatë e në Mokër.

Në kujtimet e tij Sejfi Vllamasi, shkruan: “*Halit Lleshi figuronte në kuadrot e ushtrisë frënge si major. Esati në Selanik kishte një gardë të vogël. Kur erdhi një herë në Selanik, iu bë një pritje madhështore prej gjeneral Seralit. Në pritje kishte dalë edhe mbreti Aleksandër I-rë i Serbisë. Esatin e muarën në automobil dhe e shpunë në pallatin e tij. Për sa kohë ndenji në Selanik i bënte nderimet e rastit një kompani ushtarësh e përbërë prej një tog të çdo shteti aleat. Gjatë Konferencës së Paqes Esati qëndroi në Paris. Derisa “Qeveria” e tij ishte në Selanik, në Dibër kishte një komitet të përbërë prej Ymer Efendiut, sekretar i Esat Pashës, Hysen Kuqit, Hafis Hasës (Mat) e tjerë dhe një fuqi prej 1000 vetësh me*

komandant Halit Lleshin dhe me nënkomandantë Taf Kazinë, Dine Hoxhën, Osman Memën dhe Jusuf bej Çelën.” [\[110\]](#)

Qeveria serbe edhe gjatë vitit 1916 e mbajti Esat Pashën me subvencione të mëdha financiare, (përafërsisht nga 60. 000 dinar në muaj, duke e bërë pagesën herë në Paris e herë në Selanik). Madje, Esati në vjeshtë të vitit 1916 kërkonte t’i rritej ky subvencion [\[111\]](#) dhe prej 14 nëntorit Esat Pashës iu rrit ndihma edhe për 8. 500 franga në muaj. Vetëm prej muajit mars deri në dhjetor 1916 qeveria serbe në adresë të Esat Pashës pagoi 420. 000 franga. Në Paris iu dorëzuan 240. 000, ndërsa në Selanik 180. 000 franga. [\[112\]](#)

Në vjeshtë të vitit 1916, pas depërtimit të ushtrisë franceze nga juglindja e Shqipërisë, në drejtim të krahinës së Korçës, Nikolla Pashiqi ishte i interesuar që në Shqipëri të depërtojë edhe Esat Toptani. *Më 7 tetor 1916 Esat Pasha takohet me mbretin serb, me qëllim që t’i koordinojnë punët e përbashkëta.* Në këtë periudhë, planeve antikombëtare të Esat Pashës, u bënte rezistencë Lëvizja Kombëtare Shqiptare, sidomos patriotët Themistokli Gërmenji nga Korça dhe Sali Butka nga Kolonja. Më 1 nëntor 1916 Pashiqi kërkoi që në Korçë të vendoset pushteti i përbashkët i Esat Pashës dhe grekëve, me qëllim gjoja që t’u ndërprehet rruga pushtesve italian në atë drejtim. [\[113\]](#)

Duke parë një interesim dhe një koncentrim të forcave të ndryshme në rrethin e Korçës, në fund të nëntorit dhe në fillim të dhjetorit 1916, komandanti francez i zonës së Korçës, koloneli Deskuan, (sipas udhëzimeve të komandës së “*Armatës së Lindjes*”), vendosi të largonte nga Korça venizelistët grekë dhe hyri në bisedime me udhëheqësit e lëvizjes shqiptare. Më 10 dhjetor 1916 koloneli Deskuan nënshkroi me përfaqësuesit e Korçës një protokoll, sipas të cilit qyteti i Korçës me rrethet Bilisht, Kolonjë, Gorë dhe Opar, ku ishte shtrirë ushtria franceze, formon një krahinë ”autonome”, (të ashtuquajtur “*Republika e Korçës*”) që do të administrohej nga shqiptarët, nën mbrojtjen e autoriteteve ushtarake franceze. [\[114\]](#) Administrimi i krahinës (që përfshinte 124 fshatra) i besohej një organi Administrativ “*Këshillit të Republikës së Korçës*” të përbërë prej 14 vetash. Si kryekomandant i pushtetit ushtarak u emrua koloneli francez Deskuan, ndërsa kryeshef i xhandarmërisë u zgjodh Themistokli Gërmenji. [\[115\]](#)

Formimi i “Republikës së Korçës” nga francezët nuk u mirëpritë nga Esat Pasha dhe qeveria serbe. Themistokli Gërmenji meqë ishte kundër Esat Pashës, i detyroi të largoheshin “tre emisarët” e pashait toptanas që kishin ardhur nga Selaniku në Korçë, për të zhvilluar propagandë në favor të Serbisë. Esat Pasha në bashkëpunim me qarqet serbe, më 31 janar 1917 bëri protestë te qeveria franceze, lidhur me veprimtarinë e Themistokli Gërmenjit dhe formimit të “Republikës së Korçës”. [116] Esat Pasha qysh në mars 1917 humbi çdo shpresë për t’u kthyer në Shqipëri, sepse ushtaraku francez, De Fontenej, i tha troç se lidhjet e tij me qeverinë serbe kishin kaluar çdo kufi të “bashkëpunimit të singert”.

Pas hyrjes së Greqisë venizeliste në luftë kundër bllokut Qëndror, në verën e vitit 1917, komanda ushtarake franceze në Korçë e ndryshoi qëndrimin e saj ndaj kërkesave dhe të drejtave të popullsisë shqiptare dhe të “Republikës së Korçës”. Menjëherë pas këtij ndryshimi, organet ushtarake franceze, më 2 nëntor 1917 e arrestuan në mënyrë të fshehtë, Themistokli Gërmenjin dhe e dërguan në Selanik. Duke u mbështetur në dëshmitë shpifëse, të bëra kundër Gërmenjit, gjyqi ushtarak i “Armatës së Lindjes” në Selanik e akuzoi atë “si konfident të fuqive qëndrore”, ku e dënoi me vdekje, dhe në mëngjesin e 9 nëntorit 1917 ai u pushkatua. [117]

Si u largua Esat Pashë Toptani nga Selaniku (nëpër Beograd) për në Paris?

Në verën e vitit 1917 në mesin e mercenarëve të Esat Pashës dhe “qeverisë” së tij kukull në Selanik plasi sherri i përçarjes. “Ministri i brendshëm i qeverisë Toptani” Shahin bej Dino, më 10 gusht 1917 dha dorëheqje, meqë dy muaj më parë kishin filluar kundërthëniet midis Esatit dhe Shahin Beut. Esati, me sugjerimin e qeverisë serbe, në vend të Shahinit cakton Mihail Gjurasheviqin nga Durrësi, [118] i cili ishte konfident i qeverisë serbe qysh nga koha e Turqisë. Antonijeviqi nga Roma kërkonte që të merren masa ndaj Shahin Beut që gjendej në Korfuz, pasi që ishte përhapur lajmi për kalimin e shpejt të tij në Itali. Përfaqësuesi serb brengosej, sepse tek Shahini gjenden dokumente sekrete të marrëveshjeve të Esat Toptanit me Serbinë dhe Greqinë, prandaj kërkohet që Shahin Beu të internohej në Prevezë, për çka pajtohet edhe Pashiqi. [119]

Ndonëse Shahin Beu, ka bashkëpunuar edhe me italianët, prej kohësh i kishte treguar atyre të gjitha sekretet që ka ditur, rreth këtyre marëveshjeve të Esat Pashës. Me shpërthimin e konfliktit në mes të Shahinit dhe Esatit, qeveria italiane vendos që Shahin Beu të shkoi në Itali, së bashku me gruan e tij e cila ishte italiane. Këtë gjë e konfirmon edhe përfaqësuesi serb në Romë. Në mars të vitit 1918 Antonijeviqi nga Roma telegrafonte për Shahin bej Dinon, që prej disa ditësh ka arritur në Romë dhe qeveria italiane i kishte caktuar subvencionin financiar prej 1. 500 lirash në muaj. [\[120\]](#)

Në verën e vitit 1918 Esat Pasha shkoi në Paris, ku qëndroi disa muaj atje, ndërsa zëvendës të vetin e la Ymer Efendiun. Në muajt korrik-shtator 1918 u zhvillua një ofensivë e madhe nga fronti i Selanikut dhe ushtria austro-hungareze u detyrua të tërhiqet nga teritoret e pushtuara të Shqipërisë. Pikërisht, në kohën kur po i afrohej fundi luftës së parë botërore, kah fundi i tetorit 1918 me kërkesën e qeverisë serbe Esat Pasha nga Parisi kthehet në Selanik, me qëllim të futjes së Esatit me mercenarët e tij në Shqipëri, për të punuar për interesat e Serbisë. Në këtë kohë Franca ishte kundër kthimit të Esat Pashës në Shqipëri, prandaj komanda e ushtrisë franceze me kohë kishte marrë masa për shpartallimin e mercenarëve të Esdat Pashës.

Pos Italisë dhe Francës, më 26 tetor 1918 bëhej me dije që edhe Anglia pajtohet me të dy aleatët, që Esat Toptanit të mos i lejohet kthimi në Shqipëri. Madje, u kërkua që të mos dukej as afër kufijve të Shqipërisë. Në këtë situatë, Esat Pasha i humbi shpresat se do të mund të hyjë në Shqipëri dhe përfundimisht kah fundi i dhjetorit 1918 nga Selaniku shkoi (nëpër Shkup) në Beograd, prej nga pastaj kthehet sërish në Paris.

Esat Pashë Toptani mbrojtës i interesave serbe në Konferencën e Paqes në Paris

Me mbarimin e Luftës së Parë Botërore (nëntor 1918) Shqipëria u gjend e coptuar politikisht dhe e pushtuar ushtarakisht. Kështu, në fund të tetorit 1918, forcat italiane, në ndjekje të ushtrisë austro-hungareze, pushtuan edhe Shkodrën dhe u shtrinë në veri e veri-lindje të Shqipërisë, deri në Dri të Zi. Në zonën e Korçës e të Pogradecit qëndruan forcat franceze. Ushtria serbe pasi e ripushtoi Kosovën, aneksoi edhe një pjesë të Dibrës

(Peshkopinë), Lumën, Hasin, Malësinë e Gjakovës e Kelmendin dhe u vendos në të ashtuquajturën “vijë strategjike”. [\[121\]](#)

Më 18 janar 1919 në Paris filloi punimet Konferenca e Paqes, organizuar nga pesë Fuqitë e Mëdha (fituese të LPB-së): SHBA, Anglia, Franca, Italia dhe Japonia, për të përfunduar Traktatin e Paqes me fuqitë tjera të mundura në LPB. Për të mbrojtur të drejtat e Shqipërisë në Paris shkuan delegacioni i Qeverisë Durrësit, delegacioni i qeverisë së Tiranës i dalë nga Kongresi i Lushnjës, si dhe disa delegacione nga mërgata shqiptare jashtë atdheut. I mbështetur drejtpërdrejt nga Qeveria serbe në krye me Nikolla Pashiqin dhe me përkrahjen e qeverisë franceze, në Paris po qëndronte edhe Esat Pashë Toptani me pretendimin se ishte përfaqësuesi i vetëm legjitim i popullit shqiptar.

Esat Pasha, duke pretenduar se ishte kryeministër i shtetit shqiptar, në vend se t’i mbrojë interesat e Shqipërisë, ai u vu në shërbim të Serbisë, dhe kështu ka vazhduar rrugën e tij antikombëtare të trasuar prej kohësh.

Madje, më 19 prill 1919 në Paris, në cilësinë e kryeministrit, Toptani ka shkruar një memorandum ku shpjegonte arsyet se përse e meritonte këtë pozitë të lartë shtetërore. Sipas Esat Pashës, *me të filluar Lufta e Madhe, (kështu quhej atëherë Lufta e Parë Botërore – Sh.B), duke qenë aleat i Serbisë, ai u bashkua me Antantën kundër Austro-Hungarisë dhe Gjermanisë. Kur Turqia u fut në luftë për krah Gjermanisë dhe Austro-Hungarisë, u dënua prej saj me vdekje në mungesë. Më tutje, gjatë Luftës së Madhe u shtrëngua të largohej nga Shqipëria së bashku me qeverinë dhe u vendos së pari, në Korfuz e pastaj në Selanik, i shoqëruar nga 600 ushtarë besnikë që u rreshtuan me urdhër të ministrit të Luftës të Francës krahas forcave franceze në Frontin e Lindjes. Atje, për merita të veçanta, kryekomandanti i forcave franceze, gjenerali Sarraj e dekoroi me yllin e Legjionit të Nderit. Lufta tani ka mbaruar. Forcat e Antantës janë fituese ndaj forcave të Bllokut Qendror. Shqipëria radhitet me shtetet fituese e si pasojë, edhe ai, si aleat i Antantës, ka të drejtë të jetë kryetar i qeverisë shqiptare...* [\[122\]](#) - shkruan në memorandum Toptani.

Përkujdesja e Nikolla Pashiqit për Esat Pashë Toptanin nuk ka munguar asnjëherë, madje ndihma e tij ka vazhduar edhe gjatë qëndrimit të Esatit në Paris. Këtë fakt e dëshmojnë shumë dokumente arkivore. Nikolla Pashiqi për kontributin e Esat Pashë Toptanit dhënë, në kuadër të Fuqive të

Antantës në Frontin e Selanikut, më 30 janar 1920 i dërgon një letër Kryetarit të Konferencës së Paqes në Paris z.Aleksandër Mileran, i cili ishte edhe kryeministër i Francës.

Çka i shkruan Nikolla Pashiqi, kryeministrit francez Mileran, për Esat Pashë Toptanin ?!

“Shkëlqesisë së tij z.Aleksandër Milera (kryeministër i Francës), president i Konferencës së Paqes, Paris, 30 janar 1920.

Z. Kryetar

Që në hyrje të letrës së 9 gushtit 1919, i tërhoqa vëmendjen Këshillit të Lartë për dëmet që Principata e Shqipërisë dhe kryetari i qeverisë së saj pësuan gjatë kësaj lufte, ndaj kam nderin dhe detyrimin që tashmë t'i drejtohem Konferencës së Ambasadorëve me pasqyrën e humbjeve që personalisht ka pësuar Esat Pashë Toptani, kryetar i qeverisë shqiptare, dhe familja e tij.

Konsideroj se, Shqipëria në rrjedhën e kësaj lufte mbeti në anën e Antantës dhe Serbisë, nën komandën e Esat Pashës, dhe në përmasa të mëdha kontribuoi në triumfin e Fuqive të bashkuara me veprimet e saj luftarake dhe qëndresën morale. Ndihma që populli shqiptar nën udhëheqjen e Esat Pashës, i dha ushtrisë serbe gjatë tërheqjes së saj nëpër bregdetin e Adriatikut, gjithashtu dëshmon besnikërinë ndaj Fuqive të bashkuara.

Esat Pasha në përmasa të mëdha, i shfrytëzoi të gjitha mundësitë e tij duke sjellë fitoren mbi armiqtë e përbashkët, gjatë katër vjetëve të luftës së shenjtë kundër tyre. Ai me trupat e tij mbajti peshën e radhëve të para të luftës në Frontin e Selanikut, në një vijë fronti me gjatësi 30 kilometra, duke vepruar si pjesë e divizionit francez. Shpenzimet e qëndresës luftarake, Esat Pasha në tërësi i përballoi personalisht. Por kontributet që ai dha në favor të Fuqive të Antantës, në cilësinë e një komandanti dhe kryetarit të qeverisë shqiptare, patën për të pasoja të kobshme. Në kohën e bombardimit të dyfishtë të Durrësit nga deti, topat e rëndë të ushtrisë

austriake shkatërruan mjaft prona të qeverisë së kryesuar prej tij. Më pas, armiq të bashkuar sulmuan shtëpinë e tij, i shkatërruan të gjithë pasurinë, grabitën një numër magazinash me mallra, i prenë dhe i grabitën pyjet, i grabitën të gjitha zahiretë dhe plaçkitën gjithçka. Përveç këtyre, gjatë 4 vjetëve të Luftës ai u privua nga të gjitha të ardhurat që mundësoheshin nga posti qeverisës dhe pasuria private. Gjatë gjithë Luftës, të gjitha shpenzimet civile dhe ushtarake, përveç ushqimit dhe armatimit, u përballuan nga vetë Esat Pasha. Në operacionet luftarake, shumë luftëtarë shqiptarë vdiqën dhe shumë të tjerë u plagosën dhe u sakatuan, ndërkohë që Esat Pasha e mori vetë përsipër mbajtjen e familjeve të tyre dhe u pagoi atyre pensione të rregullta.

Më vonë, pas pajtimit politik (përfundimit të luftës së parë botërore) me vendim të Aleatëve, të cilët kërkuan prej tij që të mos kthehet në Shqipëri derisa Konferenca e Paqes të vendoste për bazat e Statusit të ardhshëm të shtetit shqiptar, Esat Pasha u detyrua të jetojë jashtë vendit të tij në kushte materiale ndër më të rëndat. Duke marrë në konsideratë faktet e mësipërme, për arsye morale, si edhe për shkak të gjendjes së tij të rëndë materiale, vlerësoj si të drejtë kërkesën e Esat Pashës si kryetar i qeverisë shqiptare dhe të drejtën e shqiptarëve që e pasuan atë e ndaj të cilëve ai ka detyrime, që atij t'i jepet dëmshpërblim për një shumë prej afro 10 milionë frangash.

Do të ishte e padrejtë që të vihet në dyshim roli që Esat Pasha luajti gjatë kohës së luftës, e që ai të mbetet i pashpërblyer për dëmet. Jo vetëm sepse ka nevojë të kompensohet për dëmet pasurore, sidomos tani që ndodhet në rrethana tepër të vështira, por mbi të gjitha sepse ai i ka mbetur besnik Fuqive Aleate, ndaj unë kam të drejtën morale t'i lutem Konferencës së Ambasadorëve, që të mos e humbasë nga vëmendja dëmin e madh që gjatë rrjedhës së luftës pësoi kryetari i qeverisë shqiptare, për çka ai ka të drejtë të përfitojë zhdëmtimin.

Urdhëri i qeverisë franceze ndaj Esat Pashës për të mos u kthyer në Shqipëri derisa Konferenca e Paqes të vendosë për bazat e Statusit të ardhshëm të Shqipërisë, i pamundëson atij ndreqjen e dëmeve dhe mbarështimin e pasurive, ndaj e konsideroj me vend t'i lutem Konferencës së Ambasadorëve, të marrë masa administrative për mbrojtjen e menjëhershme të interesave të tij pasurore në Shqipëri.

*Pranoni z.Kryetar sigurimet e respektit tim më të thellë.
Nikolla Pashiq". [\[123\]](#)*

Mbështetja politike dhe financiare e Serbisë për Esat Pashë Toptanin

Në një mbledhje të delegacionit serb (që po merrte pjesë në konferencën e paqes në Paris) më 11 janar 1920, u diskutua gjerësisht mbi Esat Pashën, rëndësinë e kartës së tij politike për Serbinë në të kaluarën dhe në kushtet aktuale, rolin politik që mund të luante ai në zhvillimet në Shqipëri dhe me praninë e tij në Paris, si do ta ndihmonte qeveria serbe atë, etj.

Çfarë u tha në këtë mbledhje?

“Z.Trumbiç pyet se çfarë do të bëjmë në të ardhmen me Esat Pashën?

z.Pashiq përgjigjet se, në njëfarë mënyre, ne të gjithë jemi vënë në dijeni lidhur me atë çfarë ai ka bërë për ne. Kur të sqarohet përfundimisht problemi shqiptar, Esati sigurisht që nuk mund të kthehet më në Shqipëri, dhe ne në këtë rast duhet ta mbështesim dhe ta mbajmë. z.Drashkoviç na përmendi shërbimet që ai na ka bërë, duke na kujtuar se Esati ka edhe ambicje politike. Na mbetet detyrimi për ta përkrahur atë, por, mbi të gjitha, ne duhet t'i mundësojmë daljen para Konferencës së Paqes dhe marrjen e fjalës në emër të popullit shqiptar.

Nikolla Pashiq theksoi se mund të tentohet për këtë qëllim ndërhyrja tek z.Klemanso (kryetar i Konferencës së Paqes - Sh.B), por njëkohësisht shprehu dyshimin se kjo nuk do të pranohet (marrja e fjalës nga Esat Pashë Toptani para Konferencës së Paqes në emër të popullit shqiptar - shënim im)”.

Më 11 janar 1920, nga Beogradi, kryetari i Këshillit ministror të mbretërisë Serbe-Kroate-Sllovene, Davidoviç, i dërgonte një letër ministrit Popoviç në Paris në të cilin e njoftonte: “Kryekomandanti ynë ushtarak i qarkut të Ohrit, na bën të ditur se Komiteti i mbështetësve të Esat Pashës i deklaroi komandantit të postës së Dibrës se atyre (anëtarëve të Komitetit -

mbështetës të Esatit-shën im), nuk po u jepej ndihmë financiare dhe mjetet e duhura. Ky komitet ka njerëz besnikë, të shpërndarë në të gjithë qarkun. Në fakt, marrëdhëniet e Komitetit në fjalë, në raport me autoritetet tona civile dhe ushtarake, janë tejet të pakëndshme. Ju lutemi njoftojeni për këtë Esat Pashën, dhe luteni atë që të ndikojë mbi Komitetin e tij për të ndryshuar qëndrimin ndaj autoriteteve tona”. [124]

Kryeministri Pashiq u vu në dijeni për situatën në Dibër të krijuar midis mbështetësve të Esatit dhe autoriteteve serbe, dhe për shkak të ndjeshmërisë së lartë ndaj problemeve që lidheshin me Esatin dhe mbështetësit e tij në Dibër, ai iu drejtua me një telegram, më datë 12 janar 1920, ministrit jugosllav të Punëve të Brendshme, në të cilin i shkruante: “*E mora telegramin tuaj Nr. 1837. Komiteti i Dibrës nuk i ka marrë ende urdhërat nga shefi i tij Esat Pasha. Nuk i ka marrë edhe për arsye kohe, ngaqë ju na bëtë me dije vetëm dje, më datë 11 janar. Më datë 6 janar arriti dërgesa e Ministrisë së Financave Nr. 142416, që i paguan Esat Pashës 120 mijë franga për muajin dhjetor (1919), por që, në fakt, janë për llogari të muajit nëntor. Përveç kësaj, po ju vë në dijeni se nesër, më 13 janar, delegacioni nuk ka para për të paguar Esatin për llogari të muajit dhjetor. Megjithatë, ai, një pjesë të këtyre parave duhet ta dërgojë në Selanik dhe, që nga Selaniku, paratë duhet t’i dërgohen Komitetit të tij në Dibër. Në ndihmë të Esatit akoma nuk ka mbërritur pagesa për muajin dhjetor. Gjithashtu nuk ka arritur asnjë këst pagese nga sasia prej 500 mijë frangash. Përveç kësaj, duke shkurtuar procedurat, ju lutem njoftojeni me telegram Jovanoviçin, që t’i paguajë 20 mijë franga Omerit (kryetar i Komitetit esadist në Dibër-shën. im) që të kthehet e të shkojë të bindë Komitetin për të vazhduar veprimtarinë dhe aksionet.” [125]*

Kush ishte Avni Rustemi, vrasësi i Toptanit?

Që nga fillimi i punimeve të Konferencës së Versajës e deri në mars të vitit 1920, atje u hartuan disa projekte për Shqipërinë. “*Në to u parashikua copëtimi i shtetit shqiptar dhe zhdukja e tij nga harta politike e Evropës si shtet i pavarur dhe sovran*”. [126] Esat pashë Toptani nuk ishte kundër këtyre pretendimeve që po të realizoheshin, do të shënonin gjymtimin e mëtejshëm të trojeve shqiptare. Për të, së fundi, ishte e mjaftueshme edhe sikur të kishte nën sundimin e tij vetëm Shqipërinë e Mesme. Ky konsiderohet si kulmi i tradhtisë së pashait që e kishte nisur këtë rrugë menjëherë pas shpalljes së Pavarësisë së Shqipërisë. [127]

Meqë Esat Pashë Toptani e kishte mbushur “kupën” e veprimtarisë antikombëtare, ishte e natyrshme vrasja tij. Dhe, për vrasjen e Esat Pashë Toptanit do të angazhohet patrioti Avni Rustemi.

Avni Rrustemi u lind më 22 shtator 1895 në Libohovë, në një familje atdhetare. Mësimet fillore i mori në vendlindje, vazhdoi në normalen e Elbasanit dhe më vonë në Shën Mitër Korone (itali), kurse studimet e larta për pedagogji i filloi në Universitetin e Romës. Avni Rrustemi punoi si mësues në Libohovë (1910), në Tragjas të Vlorës (1913), në Tepelenë (1916-1917) e në Vlorë (1917-1918). I rritur dhe i edukuar në një mjedis atdhetarësh, Avni Rrustemi u shqua si veprimtar me armë në dorë për lirinë, pavarësinë e tërësinë territoriale të Shqipërisë. Më 1908 braktisi bankat e shkollës për t'u bashkuar me çetën e Çerçiz Topullit, më 1910 bëri një përpjekje për të vrarë në Shkodër komandantin e ekspeditës ushtarake osmane gjeneral Shefqet Turgut pashën. Më 1914 u radhit në forcat shqiptare për çlirimin e Shqipërisë së Jugut nga pushtimi i forcave greke. Më 1918, me nismën e tij u formua në Vlorë shoqëria atdhetare e rinisë vlonjate me emrin "Djalëria e Vlorës". Duke qenë në krye të saj organizoi demonstratën e 28 Nëntorit 1918 kundër pushtuesve italianë. Në pranverë të vitit 1919 në Shën Mitër krijoi "Lidhjen e Rinisë Shqiptare" për mbrojtjen e të drejtave kombëtare, kurse më 13 qershor 1920 vrau me atentat në Paris Esat Pashë Toptanin .[\[128\]](#)

Rrugëtimi i Avni Rustemit nga Shqipëria për në Paris

Avni Rustemi, duke pasur me vete një shumë prej rreth 10 mijë frangash, u përgatit të nisej për në Paris. Hollësitë e udhëtimit të Avniut mësohen nga deponimet që ai jep gjatë procesit hetimor në burgun “Sante” në Paris pas kryerjes së atentatit ndaj Esat Pashës. Sipas këtyre dëshmive, Avni Rustemi më 5 maj të vitit 1920 lë Vlorën dhe shkon në Durrës, ku zgjat vizën e pasaportës edhe për një vit. Që nga kjo datë e deri më 21 maj, siç pranon ai, ndodhet në Tiranë për çështje të tij vetjake, ku me siguri ose ka marrë pjesë në një mbledhje për çështjen e atentatit, ose ka biseduar me pjesëtarët e kësaj mbledhjeje për hollësi të mëtejshme të tij. [\[129\]](#)

Nga Tirana Avniu niset për në Romë. Në Romë prefektura e policisë i jep vizën për të shkuar në Francë nga qyteti i Modanës. Pasi kalon nga pika kufitare e këtij qyteti, më 30 maj, siç tregon viza, më 31 maj Avniu

arrin në Paris. “Nga studimi i materialeve hetimore e gjyqësore që kemi pasur mundësi të konsultojmë,- shkruan juristi dhe historiani i njohur Jusuf Alibali në studimin e tij, ”Avni Rustemi para organeve hetimore” - del një sinkronizim i përpiktë dhe, sipas mendimit tonë, aspak i rastit, midis veprimeve të Avniut nga 31 maji deri tek atentati i tij i bujshëm më 13 qershor 1920”. [\[130\]](#)

Cilat ishin lëvizjet e Avni Rustemit, në dy javët e fundit, para se ta kryej atentatin ndaj Esat Pashë Toptanit?

Sipas dëshmimeve të Avni Rustemit dhënë në hetuesinë franceze (pas vrasjes së Toptanit), me të arritur në Paris, Avniu shkon në hotelin madhështor “Princ Albert” në rrugën “Sen Jasen”, por, nuk e pranojnë në hotel, me sa duket kjo ka ndodhë duke u nisur nga veshja e tij tepër e varfër, siç dëshmon në hetuesi edhe pronari i këtij hoteli. Kësisoj, detyrohet të shkojë në një hotel tjetër, po në atë rrugë, me emrin “De Tuilëri”. Në këtë hotel qëndron për disa ditë, duke paguar 35 franga në ditë me gjithë ushqimin. “De Tuilëri” nuk ndodhet veçse disa minuta larg hotelit “Kontinental”, ku është vendosur prej kohësh Esat pasha. Tani e ka më të lehtë që ta ndjekë atë hap pas hapi. Natyrisht tani i duhet një veshje e pëlqyeshme. Kësisoj, me ndihmën e Aibarit, portierit të hotelit, porositi një kostum në një rrobaqepësi, për të cilin paguan 375 franga. “Gjatë qëndrimit të tij në hotel “De Tuilëri”, sipas raportit të policisë të datës 28 qershor 1920, [\[131\]](#) Avni Rustemi nuk ka pasur asnjë vizitë dhe asnjë korrespondencë. Ai hante vetëm në një tryezë të veçuar në restorantin e hotelit, nuk ka zhvilluar bisedime me asnjë nga udhëtarët e tjerë që hanin në të njëjtën sallë. Rustemi dilte për ditë vetëm dhe dy ose tri herë i shoqëruar nga zoti Aibar, me taksì, për të vizituar Parisin. Aibari ka deponuar në polici se Avniu, ndërkohë e kishte pyetur për adresën e ndonjë shkolle ku do të mund të stërvitej në qitjen me armë”. [\[132\]](#)

Avniu qëndron në hotelin “De Tuilëri” vetëm disa ditë për t’u vendosur në një hotel tjetër, “Foburg Monmatrë” 32, ku merr me qira një dhomë, duke parapaguar njëherësh 210 franga për muajin e parë. Jo pa qëllim, ai kërkon të japë përshtypjen se i duhet një dhomë e lirë për xhepin e tij prej studenti, kurse parapagimi do t’i shërbejë si mjet i fortë për të mohuar akuzën e krimit të kryer me paramendim. Dhe është mjet i logjikshëm, sepse çdo lloj hetuesi do të mund të kuptonte se një njeri që kishte ardhur

për të ikur sa më shpejt që të ishte e mundur, nuk kishte pse të parapaguante për një muaj, kur mund ta bënte këtë çdo ditë.

Më 2 qershor, sipas dëshmive të Avniut, [133] ai merr takim me delegacionin e qeverisë shqiptare që kishte zënë vend në hotelin “Kempbell” në rrugën “Frindland”. ”U paraqita për të njoftuar ardhjen time në Paris, - thotë Avniu, - por pa kërkuar gjë të veçantë”. Në hotel dëgjon se të nesërmen do të hapej një ekspozitë shqiptare. Atëherë gjykon se atje mund të takojë edhe njerëz që mund të dinë më shumë për Esat pashën. Nuk gabon. Por nuk është e lehtë të ndodhesh pranë Esatit. Deri tani Avniu di vetëm që Esati vazhdon të jetojë në hotelin “Kontinental” dhe se më pas do të vendoset në vilën “Said” që sapo e ka blerë dhe që po pajiset më së miri. Si për një pasha!... Avniu e kupton se gjithçka duhet të kryhet para se Esati të lërë “Kontinentalin” për në këtë vilë. Dhe ja, në ekspozitën shqiptare Avniu arrin të takohet me Gjergj Gogën, që kryen funksionet e sekretarit të Esat Pashës. Njohja me të bëhet gjoja rastësisht. Dhe po kështu... rastësisht, pas disa ditësh Avniu e takon në rrugë, ku i kërkon ta ndihmojë të gjejë adresën e ndonjë shkolle në të cilën ai të kishte mundësi “të familjarizohet me praktikën e gjuhës frënge”. Por Gjergji, meqë nuk është në gjendje ta ndihmojë, i rekomandon të shkojë të takojë Zef Ashikun nga Shkodra.

Gjatë procesit hetimor, Gjergj Goga, i thirrur për të deponuar për Avniun, thotë se ai “më është dukur një njeri i sjellshëm dhe qëndrimi i tij ishte tepër korrekt”. Avni Rustemi e kuptonte se nuk kishte çfarë të priste më gjatë. Në gati dy javë nga dita kur kishte arritur në Paris, kishte mësuar shumë të reja. Njihte sekretarin e Esatit, kishte njohur lëvizjet e tij, kohën kur hante, kur dilte, i kishte kërkuar një takim tjetër Gjergj Gogës, gjithnjë me dëshirën që ai ta ndihmonte që të gjente një shkollë ku të mësonte me mirë frëngjishten dhe të merrte leksione pedagogjie. Pra, mund ta takonte edhe një herë kur ai të ishte duke dalë nga hoteli pranë Esat pashës. Dhe kështu do të gjente rastin më të mirë që ta qëllonte.

Si e kreu Avni Rustemi atentatin ndaj Esat Pashë Toptanit - më 13 qershor 1920

Avni Rustemi zakonisht shkonte për të ngrënë drekë në restorantin e hotelit “Dë Tuileri”, rreth orës 13:00. Por me 13 qershor, shkon më herët se zakonisht në restorant dhe kërkon që drekën t’ia shërbejnë sa më parë. I

shpjegon kamerierit, me të cilin besohet të jetë miqësuar gjatë atyre ditëve, se ka një takim të ngutshëm, ndaj nuk duhet të vonohet. (Të gjitha këto ngjarje e të tjera, ai i shpjegon pastaj në procesin hetimor). Nga restoranti largohet në orën 12:30. Që të arrijë në hotelin “*Kontinental*” ku banon Esat pasha, nuk duhen veçse disa minuta. Në hetuesi shpjegon se vajti të “*Kontinentali*” që të takonte Gjergj Gogën, i cili në atë orë zakonisht dilte që të bënte shëtitje përgjate rrugës “*Kastilione*”. Ja si shprehet vetë Avniu në hetuesi: “*Kalova nja dy herë para portës së hotelit në rrugën “Kastilione”, kur pashë se po dilte Esat pasha... Esat pasha po ecte ngadalë dhe tërë krenari. Me ta parë atë, e tërë historia e Shqipërisë m’u ngjall në shpirtin tim. Një turbullirë e madhe më pushtoi. Atëherë rrëmbeva nga xhepi i djathtë revolen me gjashtë fishekë që mbaja me vete dhe qëllova shumë, pa ditur sa herë, mbi Esat pashën që ishte dy metra larg meje. Esat pasha ra menjëherë dhe unë hodha armën time në tokë. Unë pohoj se veprimi im ka qenë krejt spontan dhe nuk e kam paramenduar*”. [\[134\]](#)

Që nga ky çast Avniu nuk lëviz nga vendi i kësaj ngjarjeje. Qytetarët që kalojnë aty pari mbeten për disa çaste të tmerruar. Por kur shohin Avniun, tashmë pa armë, marrin zemër e disa prej tyre nisin dhe e godasin si të mundin, duke bërtitur: “*Kriminel, vrasës!*”. Vetëm ndërhyrja e një polici arrin ta shpëtojë nga plagë të tjera të rënda, sidomos në fytyrë, siç dëshmojnë edhe fotot. “*Nuk jam vrasës, jam student shqiptar dhe vrava një tradhtar të atdheut tim,*” - arrin të shqiptojë Avniu, kur policë të tjerë e kapin dhe e nisin drejt e në burgun “*Sante*”, nga më të tmerrshmit burgje të Parisit. [\[135\]](#)

Çka dëshmojnë në hetuesi, njerëzit e afërt të Esat Pashës?

Për hetuesit, e rëndësishme ishte të dihej se ç’bënte Esat pasha ato ditë e për më tepër ato çaste para atentatit. Të parët që u morën për këtë qëllim në pyetje ishin *Xhemil bej Vlora*, nipi i Esat pashës, që kishte ardhur në Paris disa ditë më parë nga Bordigera e Italisë ku jetonte, për të takuar dajën e tij, dhe *Elizë Dyfuri*, e mbiquajtur përkëdhelisht Lizetë, një vajzë 22-vjeçare që ishte e dashura e Esatit, i cili priste ato ditë t’i vinte nga Zvicra e shoqja, *Azize Hanëmi* që ndodhej atje për një operacion në sy. Esat pashën, siç pohon Lizeta në hetuesi, e kishte njohur në Danvil gjatë një balloje ku Esati i kishte propozuar të bëhej dashnorja e tij kundrejt një

page mujore prej 100 mijë frangash, shumë që duhet thënë se ishte përrallore për atë kohë.

Nga dëshmitë e tyre del se Esat pasha gjatë gjithë kohës së qëndrimit të tij në Paris, ruhej nga armiqtë e shumtë që mund t'i kërcënonin jetën. Këtë ia kishte thënë vetë Esatit edhe Gani Toptani, një kushëri i tij që kishte takuar më parë në Paris. Teksa ora po shkonte 13:00, Esat pasha kishte ftuar Xhemil bej Vlorën dhe Lizetën të drekonin në restorantin e njohur “*Kërmilli i artë*”. Dhe ashtu bënë. Por në çastin kur ata po dilnin nga hoteli “Kontinental”, siç deponon Xhemil bej Vlora në hetuesi, Esati u kujtua për një porosi që do t'u jepte rojeve të tij, të cilët nuk i ndaheshin asnjë çast, ndërsa ai dhe Lizeta u futën në makinë në pritje të Esatit. “*Pasi dëgjuam dy të shtëna, - thotë Lizeta në hetuesi, - ne shikuam nga xhami i pasmë i dritares së makinës dhe pamë një njeri që hidhte përtokë një revolver, njeri të cilin unë nuk e njoh.*” [\[136\]](#) Edhe Xhemil Vlora i përmbahet këtyre deponimeve dhe shton se në ato çaste i tha Lizetës të dilnin menjëherë nga makina, sepse mund të rrezikoheshin. [\[137\]](#) Në fakt ashtu bënë. Me të lënë makinën, u futën nga një derë në oborrin e pasmë të hotelit. Pas pak morën vesh se Esat pasha ishte vrarë nga një student shqiptar. [\[138\]](#)

Keqardhja e Nikolla Pashiqit për vrasjen e mikut të Serbisë, Esat Pashë Toptani

Atentati i kryer ndaj Esat Pashë Toptanit bëri bujë të jashtëzakonshme, jo vetëm në Francë, por në të gjithë botën. Të nesërmen për këtë ngjarje shkruajnë të gjitha gazetat franceze, midis të cilave “*Figaro*”, “*Le petit parisien*”, “*Ekselsior*”, “*Të Tan*”, “*Paris Midi*” etj. Madje edhe shtypi botëror nuk mbetet pas, duke filluar nga gazetat angleze, italiane, gjermane, madje edhe ato amerikane, braziliane e argjentinase. Lajmi ishte: „*Është vrarë kryeministri i shtetit shqiptar*“, sipas versionit të qarqeve zyrtare franceze. Gazeta “*Ekselsior*” e datës 14 qershor, një ditë pas atentatit të Avniut, që në titullin e faqes së parë, shkruan: “*Esat pasha, kryetari i shtetit të Shqipërisë, u vra dje, këtu në Paris*”, duke botuar në të majtë një foto të fundit të Esat pashës, me dekoratën e kalorësit të Legjionit të Nderit, një nga dekoratat më të larta të Francës, foton e makinës që e priste Esat pashën pranë hotelit, mbi të të skicuar siluetën e Avniut dhe të Esatit, të hamendësuar në çastin e atentatit dhe foton e

Avniut marrë nga pasaporta e tij dhe një foto tjetër me fytyrë të gjymtuar nga goditjet e kalimtarëve pas atentatit.

Menjëherë pas vrasjes së Esat Pashë Toptanit, Nikolla Pashiqi informoi Beogradin me anë të një telegrami, ku shkurtimisht shkruhet: “*Sot pasdite u vra Esat Pasha para Hotelit “Kontinental”. U vra nga revolveri i një arnauti nga Jugu i Shqipërisë. Pashiq*”. [139] Për më tepër kryeministri serb, Pashiq, që e kryesonte edhe delegacionin e vendit të tij në Konferencën e Paqes në Versajë, për gazetën “Lë Tan” shprehu keqardhjen e tij të thellë për vrasjen e Esat pashës me këto fjalë: “*Kjo zhdukje është për të ardhur keq. Së pari, sepse ishte mik i Serbisë dhe gjithashtu mik i francezëve.*” [140]

Pas vrasjes se Esat Pashës, shefi i kabinetit të Këshillit Ministror të Francës, Vinjon, në emër të kryeministrit Mileran, shprehu keqardhejn e tij të madhe për këtë akt të shëmtuar. Kështu u shpreh edhe personaliteti i shquar i Ministrisë së Jashtme të Francës, Graje, edhe në emër të ministrit të Jashtëm. Kryeministri grek, Venizellos, që ishte nisur ato ditë nga Athina për në Londër, duke u ndalur në Paris, bëri një vizitë në vilën “Said”, ku pritëshin vizitat e rastit, së bashku me ambasadorin e Greqisë në Francë, Romanos, dhe shprehu edhe ai keqardhjen për këtë vrasje kriminale.

Ndaj këtij akti nuk mund të qëndronte kurrsesi indiferente dhe qeveria e Tiranës, që nëpërmjet delegacionit të saj në Konferencën e Paqes në Paris dha për shtyp këtë deklaratë: “*Zyra e shtypit shqiptar është e autorizuar të deklarojë se Esat pasha nuk kishte asnjë funksion zyrtar, për më tepër kurrë nuk ka qenë kryetar i shtetit shqiptar ose kryetar i delegacionit shqiptar në Konferencën e Paqes, siç e kanë quajtur shumë gazeta franceze. Të drejtat e popullit shqiptar i mbron delegacioni i qeverisë së ligjshme, i zgjedhur nga Kongresi i Lushnjës, që ndodhet prej kohësh në Paris*”. [141]

Si i financonte Serbia nëpunësit dhe familjarët e Esat Pashës edhe pas vrasjes së tij në Paris?

Pas dy ditësh, nga vrasja e Esat Pashë Toptanit, më 15 qershor 1920, me anë të një telegrami, titulluar “Personalisht për kryetarin e Këshillit ministror z.Davidoviç”, Nikolla Pashiqi atë e njoftonte: “*Nëpunësit pranë*

Esat Pashës kanë mbetur pa kurrfarë të ardhurash materiale. Dhe kjo sepse Esat Pasha ishte izoluar dhe dyllatur edhe financiarisht nga autoritetet franceze. Esat Pasha nuk e pranoi ndihmën tonë kohët e fundit, për muaj të tërë. Është e domosdoshme dhe duhet që këtyre nëpunësve t'u vijmë në ndihmë me një shumë jo më të vogël se 100 mijë franga ari. Ju lutem urdhëroni që e gjithë kjo shumë të vendoset në dispozicion të tyre dhe bashkë me të edhe pagesa e gjithë detyrimit tonë për Esat Pashën, kur dihet se nuk e kemi paguar atë që i detyrohemi atij dhe ngaqë nëpunësit e tij nuk kanë ku të drejtohen tjetërkund për ndihmë. E konsideroj këtë si një detyrim moral dhe si interes politik. Pashiq". [142]

Në përgjigje të telegramit të Pashiqit, zv/ministri i Jashtëm Ninçiq, më 17 qershor 1920, i dërgon kryeministrit serb telegramin tepër sekret, në të cilin e njoftonte: *"U urdhërua ambasada jonë në Paris, që të paguajë 120 mijë franga ari. Mund ta përdorni këtë shumë për shlyerjen e borxheve të Esat Pashës. Nëse duhet akoma më shumë për pagimin e borxheve të tij, na njoftoni. Përsa i përket gruas së Esat Pashës, qeveria vendosi që t'i paguajë, në formë pensioni, shumën prej 30 mijë franga ari në vit, duke filluar që nga 15 qershori.*

Tepër sekret, Nr. 3131. Ninçiq". [143]

Po atë mbrëmje, në një mbledhje të jashtëzakonshme të drejtuar nga Pashiqi, delegacioni jugosllav diskutoi lidhur me situatën e krijuar pas vrasjes së Esatit, por ku, natyrisht, nga përmbajtja e proces-verbaleve është zbardhur pjesa më e parëndësishme, dhe pikërisht ajo që bën fjalë lidhur me ndihmën e kërkuar nga familja e Esatit dhe përgjigjia zyrtare e palës jugosllave, ku thuhet: *"Z.Pashiq e njoftoi delegacionin se tek ai kishin shkuar ministri i Punëve të Jashtme të Esat Pashës, Terko (Pavli Terka), dhe kushëriri i tij i parë Xhemil Vlora. Ata i ishin lutur z.Pashiq që të shtonte shumën e përcaktuar për shlyerjen e borxheve të Esatit, me qëllim që të shlyenin borxhet e tjera të mbetura, qoftë për shkak të humbjeve në llogaritë rrjedhëse, ashtu edhe për shlyerjen e dëmeve të luftës dhe pensioneve e pagave të njerëzve të tij. Z.Pashiq për të gjitha këto njoftoi qeverinë dhe i kërkoi shtesë fondesh". [144]*

Në vazhden e detyrimeve ndaj Esatit dhe në përgjigje të telegramit Nr. 3131, të nesërmen e mbledhjes së delegacionit, më 18 qershor 1920, Pashiqi i dërgoi një telegram kryetarit të Këshillit ministror të Jugosllavisë, ku theksonte: *"Ambasada dhe delegacioni ynë nuk kanë më para dhe nuk*

mund t'i akordojnë më shtesë nëpunësve dhe familjes së Esat Pashës. Ju lutem bëni ç'është e mundur pranë ministrisë së Financave. Pashiq".
[\[145\]](#)

Menjëherë nga Beogradi iu dërgua një shkresë e detajuar Mihajloviçit, (i dërguari jugosllav me punë në Paris), ku bëheshin të ditura vendimet e marra në Beograd për kompensimin financiar, shpërblimet dhe pensionimin e familjarëve të Esat Pashës, e ku tekstualisht theksohej: *“Sipas urdhërit të z.Pashiq, kam nderin t'u bëj të ditur se u urdhërua sjellja dhe shlyerja e parave nga shuma e dërguar në dispozicion të ambasadës sonë, të dërguara në adresë të familjes dhe nëpunësve të z.Esat Pasha.*

1. Të jepen 15 mijë franga nga shuma e akorduar si pension vjetor për familjen e të ndjerit Esat Pasha, shumë kjo e akorduar për 6-mujorin e dytë të këtij viti, e që përfaqëson gjysmën e pensionit vjetor që qeveria ka akorduar për familjen e të ndjerit.

2. Zotëri Terkos (Pavli Terkës), ministrit të Punëve të Jashtme pranë z.Esat Pasha, t'i jepet shuma prej 10 mijë franga ari, të akorduara për të nga qeveria mbretërore e Jugosllavisë si ndihmë vjetore.

3. Zotëri Stavrit t'i jepet shuma prej 10 mijë franga ari dhe t'i bëhet e qartë se kjo shumë mund të rritet nëse ai e dëshiron atë njëherësh, gjithmonë nëse nuk bie dakord të marrë pension mujor të akorduar nga qeveria mbretërore.

4. Zotëri Terko (Terka) i parashtrroi propozimin z.Pashiq për marrjen e shpërblimit për nëpunësit që kanë punuar pranë të ndjerit Esat Pasha. Kërkoni nga z.Stavri kopjen e këtij propozimi me shkrim dhe, pasi ta siguronit këtë kopje, jepini atij gjysmën e shumës që ka kërkuar për të z.Terko (Terka). Paguajeni për 3-4 muaj, me qëllim që të qetësohet...”.

[\[146\]](#)

Pse sënduku metalik i Esat Pashë Toptanit alarmoi Beogradin?!

Pa kaluar as dhjetë ditë nga vdekja e Esat Pashë Toptanit, në Beograd shpërtheu alarmi për vendndodhjen e një sënduku metalik, në të cilin Esati

ruante arkivën e tij sekrete. Se Qeverinë e Sërbisë e kishte kapur paniku lidhur me këtë sënduk, bën fjalë edhe telegrami tepër sekret i datës 23 qershor 1920 drejtuar Pashiqit në Paris, nga Beogradi. Në këtë telegram ndër të tjera shkruhej me tone urdhërues: *“Esat Pasha ka patur midis sendeve të tjera edhe një sënduk metalik, në të cilin ruante arkivën e tij të besuar dhe sekrete dhe për këtë ka patur edhe mirëkuptimin dhe pëlqimin tonë. Në rast se Esat Pasha këtë sënduk nuk ia ka dhënë për ruajtje ambasadës sonë, duhet të shkoni menjëherë tek truproja personale e tij, një djalosh me emrin Pashk, sa nuk është vonë. Në asnjë mënyrë ky sënduk nuk duhet të mbetet në dorë të ministrit të Punëve të Jashtme të Esatit (Terkës), sepse kjo do të ishte diskretituese për ne“*. [\[147\]](#)

Në këtë sënduk, që alarmoi tmerrshëm Beogradin, burimet arkivore serbe thonë se ishin depozituar shumë dokumente sekrete dhe e gjithë korrespondenca e *“kryetarit të Principatës së Shqipërisë” Toptani*, që ka pas me Nikolla Pashiqin etj. Ndaj edhe Ninçiçi nga Beogradi, (që nga zv/ministër i Jashtëm ishte graduar asokohe kryetar i Këshillit ministror të Jugosllavisë), në telegramin sekret të titulluar *„Për z.Pashiq!“*, shpreh hapur shqetësimin e tij para Pashiqit, duke e urdhëruar atë, që të shkonte menjëherë tek *“truproja personale e Esatit, një djalosh me emrin Pashk, sa nuk është vonë“* (!!!).

Po përse vallë Esati, ky *“kryetar i Principatës së Shqipërisë”* autonome, të njohur si e tillë nga Konferenca e Londrës më 1913”, duhej që *“këtë sënduk”* t’ia jepte *“për ruajtje ambasadës serbe në Paris”*?!

Për këtë, më së miri përgjigjen e jep z.Ninçiç, në paragrafin e fundit të telegramit të tij tepër sekret Nr. 3173, ku shkruan: *“Në asnjë mënyrë ky sënduk nuk duhet të mbetet në dorë të ministrit të Punëve të Jashtme të Esatit (Terkës), sepse kjo do të ishte diskretituese për ne“*. (!!!)

Si përfundim, mund të thuhet, se, në këtë sënduk ishte fshehur një pjesë e panjohur e historisë sonë tragjike, e cila, ndoshta kurrë nuk do të ndriçohet më. Prandaj, në mungesë të këtyre dokumenteve arkivore, duket se historianët tanë janë privuar nga e drejta e tyre, për të mësuar edhe më shumë rreth planeve tjera sekrete, të projektuara nga qeveria serbe e Nikolla Pashiqit dhe tradhëtari Esat Pashë Toptani, në dëm të Shqipërisë dhe shqiptarëve.

Referencat

- [1] Historia e Popullit Shqiptar II - Botimet Toena, Tiranë 2002 , f.463. Gani Demiri (Ratkoceri), Kryengritja shqiptare e vitit 1912, Tiranë 1997, fq.11.
- [2] Po aty f.463. G. Demiri v.c f.11.
- [3] Essad Pasha (born Essad Toptani, 1863-1920) was a leader of the opposition forces that overthrew Prince William of Wied in Albania and served as prime minister of that country for one month, shortly after William left. Born in Tirana, Albania, he was a supporter of the Young Turks, serving as deputy for Albania in the Ottoman parliament. During the 1913 Balkan War, he was commander of the Ottoman forces at Shkodër, until he was forced to surrender to Montenegro in 1913. As head of the powerful Toptani family, Essad Pasha was originally appointed to the cabinet created by William of Wied in February, 1914, but by May of that year he had been dismissed and arrested for treason. He managed to reach Italy, but returned to Albania following the ouster of William in September. With an army of supporters, he occupied the city of Tirana in the center of the country and was declared prime minister on October 5. Though his rule was shortlived, Pasha succeeded in controlling much of central Albania until 1916, when he left for Serbia to help them in their war against the Austro-Hungarian Empire. After the war, he travelled to France, hoping to represent Albania at the Paris Peace Conference but, like William of Wied, he was virtually ignored by the delegates. For the next two years, Essad Pasha remained in Paris as an exile, attempting to organize a coup and ensure his return to Albania. He was assassinated on June 13, 1920.
- [4] Lumo Skendo "Chi e quë Esat?" (Cili ka qenë Esati?), Paris 1920. Përktheu nga frëngjishtja: Shkëndia Dhame.
- [5] Po aty
- [6] Po aty
- [7] Po aty
- [8] Po aty
- [9] Dr. Mahmud Hysa: Toleranca fetare e Fishtës, Zëri i ditës, gusht 2006.
- [10] Blendi Fevziu – Rrethimi i Shkodrës
- [11] Përparim Rexhepi :”Si mbeti Shkodra në kufijtë e Shqipërisë”
- [12] Dr. Mahmud Hysa: Studimi i cituar më lartë.
- [13] Blendi Fevziu – Rrethimi i Shkodrës.
- [14] Dr. Romeo Gurakuqi:Çështja e Shkodrës në Konferencen e Ambasadorëve 1912-1913 deri në momentin e dorëzimit Malit të Zi (sipas dokumentave diplomatike britanike - skicë e rezultateve kërkimore në Public Record Office.
- [15] Uran Butka – Gjeniu i Kombit, Drier 2000, faqe 82 e 85.
- [16] Blendi Fevziu - studimi i cituar
- [17] Abas Ermenji, “Historia e Shqipërisë -Vendi që zë Skënderbeu në historinë e Shqipërisë” , Kapitulli XXIV, 1968 - Romë, 1996 – Tiranë.
- [18] Ismail Qemali:“Ja pse s’ë ngritëm Flamurin në Durrës“ Tetor 1913, Gazeta Shqip - 26.XII.2007
- [19] Abaz Ermenji : vepra e cituar, Kap.XXIV
- [20] Po aty
- [21] Ismail Qemali: Studimi i cituar më lartë.
- [22] Rreth këtyre dy qendrave u ndanë edhe shqiptarët e asaj kohe, sipas interesave, prirjeve dhe mendësive të tyre. Me qeverinë e Vlorës u bashkuan përgjithësisht atdhetarët, përparim-dashësit, ata që kërkonin një Shqipëri të vërtetë, të lirë e të pavarur. Rreth Esadit u mbledhën mbeturitë e feudalizmit, çifligarët e mëdhenj, turkomanët, ata që iu trembeshin reformave dhe politikës demokratike të Ismail Qemalit. Me keqja ishte se Esad Toptani nuk kish asnjë ndjenjë kombëtare, bashkëpunonte me armiqtë e Shqipërisë duke iu bërë çdo lëshim, mjaft që ai vetë të mbetej sundimtar i një copë vendi. Kësaj përçarjeje të brendëshme i shtojë tmerri që përhapnin ushtëritë

serbe e greke, të cilat mbanin të shkelura, përveç Kosovës dhe Çamërisë, një pjesë të mirë krahinash që i qenë njohur shtetit shqiptar.

[23] K.Frashëri:Kryengritja e fshatarësisë së Shqipërisë së Mesme (1914-1915), buletin për shkencat shoqërore,nr.1, Tiranë 1954, fq.23 /R.Fiçorri:Ushtritë e huaja në Shqipëri 1912-1922, Tiranë 2002, fq.144 , Dr.Xh.Shala:Vepër e cituar, fq.186.

[24] Edhe pasi Konferenca e Londrës vendosi mbi kufijtë e Shqipërisë, ushtëria serbe qëndroi në një t'ashtuquajtur "kufi strategjik", që përfshinte malësitë e veriut përtej Drinit duke dalë gjer në Mat. Qeveria e Belgradit kishte nevojë gjoja për këtë vijë "strategjike", si një masë mprojtëse kundrejt sulmeve të Shqiptarëve. Kurse Greqia mbante të pushtuara krahinat e Korçës dhe të Gjirokastrës. Me të dyja këto fuqi kishte lidhje të ngushta Esad pashë Toptani.

[25] Ferdinando Salleo:"Shqipëria: gjashtë muaj mbretëri", Tiranë 2001, fq.63.

[26] Abaz Ermenji : vepra e cituar, Kap.XXIV

[27] Ferdinando Salleo(vepra e cituar, fq. 61

[28] Po aty, fq.62

[29] Sheradin Berisha: Sundimi i princit gjeramn Vilhelm Vid në Shqipëri (7 mars – 3 shtator 1914) (Në protokollin e Korfuzit parashikohej që dy prefekturat në jug të Shqipërisë, ajo e Korçës dhe e Gjirokastrës, ndonëse formalisht do të bënin pjesë në shtetin shqiptar, do të kishin një administratë më vete pothuajse autonome, organizimi i së cilës i lihej në dorë Këshillit Ndërkombëtar të Kontrollit. Protokollin e Korfuzit sanksiononte në fakt ndarjen e Shqipërisë Veriore dhe të Mesme nga ajo e Jugut. KNK-ja pranoi gjithashtu edhe kërkesën e Spiro Milos për t'i njohur krahinës së Himarës, në një zonë që shtrihej tani në 14 fshatra të bregdetit të Jonit.) Qeveria shqiptare nuk desh t'a ratifikonte Protokollin e Korfuzit, i cili, si shumë vepërime të tjera të këtij lloji, tregonte mënyrat e neveritshme të fuqivet të mëdha kundrejt popujvet të vegjël e të pamprojtje. Për të kënaqur Italinë, që lozi rolin më të dobët n'ato bisedime, qeveria greke, pas ca ditësh, e lëshoi ishullin e Sazanit.

[30] Dr.Xh.Shala:vepra e cituar, fq.204. DASSIP-AO-1914, F.I-D-V-br.837.

[31] Programi i kryengritësve përmbante kërkesa për largimin e princ Vidit, për kthimin e Shqipërisë nën administrimin Turk ose sjelljen e një princi turk të varur nga Sulltani, për ngritjen e flamurit të Turqisë, për përdorimin e alfabetit turko-arab në gjuhën shqipe, zgjedhjen e kryemyftiut të Shqipërisë nga Sheih-ul-Islami i stambollit etj. Historia e popullit shqiptar (vëllim i dytë), vepër e cituar, fq.412-413.

[32] Dr.Xh.Shala: V.C, faqe 206; Dokument: DASSIP-PO-1914, F-II-D-I-Br.872

[33] Dr.Xh.Shala: V.C fq.193 / Citat i marrë nga libri i Gaspër Mikelit: Njoftime historike për Shqypni, Shkodër 1932, fq.55/56.

[34] Po aty

[35] Abaz Ermenji : vepra e cituar, Kap.XXIV)

[36] Ferdinando Salleo:vepra e cituar, fq. 85; (Kriza e parë e rëndë e qeverisë së princit, ndodhi më 19 maj. E nisur si një incident i vogël, si një revoltë fshatarësh, falë një sërë keqkuptimesh, mosmarrëveshjeve e dyshimeve, brenda pak orësh do të shndërrohej në një konflikt kompetencash ndërmjet xhandarmërisë ndërkombëtare dhe qeverisë shqiptare, për të degjeneruar shumë shpejt në akuza të ndërsjella tradhtie, që shpunë në arrestimin dhe syrgjynosjen e Esat Pashës. Më 17 maj, në Shijak, një fshat midis Durrësit dhe Tiranës, banda shqiptarësh të armatosur ishin ndeshur me një kompani të veçuar të xhandarmërisë. Mesa dukej, ata kërkonin përjashtimin nga shërbimi ushtarak për një dhjetëvjeçar, ndoshta edhe largimin e Esatit dhe pas të gjithë gjasave, synonin të hynin në Durrës për të paraqitur kërkesat e veta. Esat Pasha i dha urdhër majorit Sluys të vendoste dy mitraloza në rrugë për të mbrojtur kryeqytetin. Sluys refuzoi ta zbatonte dhe iu përgjigj se merrte urdhra vetëm nga princi ose eprorët e tij holandezë. Kjo ishte një fyerje, që një ministër i Luftës, i porsaemëruar gjeneral nga vetë princi dhe, për më tepër, kreu i një fisi me influencë dhe pasha osman, nuk mund ta duronte. Për pasojë, Esati i kërkoi princit ta shkarkonte oficerin. Kur Vidi refuzoi ta pushonte, duke argumentuar se kishte nevojë për majorin holandez, madje i këshilluar edhe nga ministri i Italisë, Aliotti vendosi t'i japë leje për një kohë të papërcaktuar dhe më pas për ta transferuar në Shkodër, Esati dha dorëheqjen nga qeveria. Princi e ktheu prapa dorëheqjen e

ministrit të tij, por në këtë pikë u vu re një përmbysje pozicionesh krejt e befte dhe e papritur. Pasi u prit nga princi, Sluys arriti ta bindë që pashai ishte tradhtar dhe e shtyu që të merrte ndaj tij masën e arrestit. Më 19 maj, Sluys i ngarkuar të kryente arrestimin, rrethoi shtëpinë e Esatit. Pas disa shkëmbimesh zjarri, pashai u dorëzua.)

[37] Historia e Shqipërisë II, Tiranë, 1965, fq.420.

[38] Ferdinando Salleo:vepra e cituar, fq. 83.

[39] Dr.Xh.Shala:vepra e cituar, fq.194. / AS – MID – PO – 1914, F. II-f.X.P-III-/15.br.1928.

[40] Gazeta „Populli“, 6. VI. 1914, Vlorë.

[41] Arif Hiqmeti ishte agjent serb nga fshati Llojan i Koumanovës. Ishte armik i përbetuar i transformimit kulturor të shqiptarëve. Për gjuhën shqipe çdo herë dhe kudo propagandoi alfabetin arab. kudo që shkilte këmba e tij përgjatë kufirit veri-lindor, proklamonte „vetëqeverimin“, Flamurin e Turqisë dhe shkrimin arab. Vepra e tij antikombëtare mori përpjestime të mëdha në pranverë të vitit 1914. Më 10 qershor 1914 në rrugën Gostivar – Mavrovë bie nga Kali, me ç’rast plagoset rëndë dhe pa vetëdije dërgohet në hanin e Mavrovës – lajmëronte kryeshefi i Pollogut zë Epërm nga Tetova. Kurse gazeta“Populli“ shkruante se“prej një lajmi të sigurt nga Shkupi është kuptuar që Arif Hiqmeti është rrëzuar nga kali, vendoset në spital të Shkupit, ku mjekët i bënë një operacion dhe pas dy-tri ditësh vdes, duke ia gjetur tradhëtarit 29. 000 franga.“ Ndërkaq Pashiqi vdekjen e Arif Hiqmetit e përshkruant kështu:“A.Hiqmeti në një përpjekje të një lufte, duke u ruajtur për të mos ia parë fytyrën (meqë kokës së tij disa herë i është caktuar shuma) meqëllim që të largohet nga njerëzit e panjohur bie nga kali, merrë plagë të rënda në kokë e në kurriz dhe vdes nga kallja e truve. Pas një kohe gazeta „Radničke novine“ shkruante se „mu në atë anë përtej Drinit, dikur i gjori Arif Hiqmeti i shërbeu qeverisë serbe së bashku me 2000 shqiptarë të veshur me uniformë të jashtëzakonshme të përgatitura me të holla serbe, të armatosur me pushkë dhe municion të serbëve, të paguar nga buxheti sjetëror serb.(Gazeta „Populli“ 8.VII.1914, Vlorë. Dokumenti-AS-MID-PO-1914, F-II-D-X-P-III/15-br.3564. Gazeta “Radničke novine”, 19.VIII.1920, Beograd.

[42] Dr.Xh.Shala:vepra e cituar, fq.205. Shukri Rahimi: Marrëveshjet e qeverisë serbe me Esat Pashë Toptanin gjatë viteve 1914 – 1915, Gjurmime albanologjike – seria e shkencave historike nr.VI, 1976, Prishtinë 1977, fq.119. /Dokumenti - AM(m.g.)DA SIP PO Seria “G” Fasc.VIII, Telegrama e Pashiqit No.Rezervat 38, më 16 (29) maj) 1914.

[43] Shukri Rahimi: studimi i cituar, fq.120. Dokumenti-AM (m.g.)DA SIP PO Serija “G” Fasc. VIII Raporti i Qirkoviqit No.Rezervat 356, më 28 VI (11.VII) 1914.

[44] Shukri Rahimi: studimi i cituar, fq.120. Dokumenti-AM (m.g.)DA SIP PO Serija “G” Fasc. VIII Raporti i Qirkoviqit No.Rezervat 356. Qirkoviqi në letër porositi që të pranohen kërkesat e Haxhi Qamil Efendiut.

[45] AM (m.g.) DA SIP PO Serija “G” Fasc. 8./ Udhëzimet e Ministrisë së Jashtme të Sërbisë për punë me shqiptarët, dërguar prefektit të Ohrit No. Rezervat 124, më 21.VII (3.VIII)1914. Në këtë drejtim duhej sonduar terreni dhe në kushte të përshtatshme duhet të fillojë bashkimi, po që edhe në masën më të vogël, e më vonë ajo do të zhvillohej. Lidhur me këtë ishte informuar edhe Esat pashë Toptani, me anë të sekretarit të tij Shahin bej Dinos.)

[46] Muin Çami, Shqipëria në marrëdhëniet ndërkombëtare (1914 – 1918), Tiranë 1987, faqe.78.

[47] DASSIP-AO-1914, F-I-DVII-br.1236.

[48] AS-MID-PO-1914, F-II-D-X-P-III/13.

[49] Sheradin Berisha: Sundimi i princit gjeramn Vilhelm Vid në Shqipëri (7 mars – 3 shtator 1914) Vilhelm Vidi dhe suita e tij e lanë Durrësin në orën 8 të mëngjesit dhe me anijen italiane të luftës ”Mizurati” nisët për në Veneci të Italisë. Së bashku me të u larguan edhe ministrat e qeverisë, anëtarë të tjerë të oborrit mbretëror si dhe udhëheqës të lëvizjes patriotike shqiptare, të cilët u vendosën pjesërisht në Shkodër e një pjesë kaloi në vende të ndryshme të Evropës.

[50] Shukri Rahimi: s.c, fq.122. Dokumenti - AM (m.g.) DASIP-a PO Serija “G”Fasc. 8 Telegrama e Vintroviqit nga Selaniku, No.420, më 20.VIII (3.IX) 1914.

[51] Shukri Rahimi, Gjurmime historike të rilindjes kombëtare”, Prishtinë 1986, faqe.297 / Dok. AM (m.g) DA SIP-a Po Serija “G” Fasc.8 Vintroviq i shkruan Pashiqit No. Rezervat 469, më 26.VIII. (09.IX) 1914.

[52] Esat pashë Toptani në këtë kohë nuk ishte kurrfarë përfaqësuesi i shtetit, e as që ishte autorizuar prej ndokujt që të flasë në emër të Shqipërisë, por ai vet e kishte autorizuar vetin jo vetëm të flasë, por edhe të nënshkruajë marrëveshje në emër të Shqipërisë.

[53] Shukri Rahimi: s.c, fq.125-127; AM (m.g.) DA SIP – a PO Prepiska, Serija „G“ Fasc. 8 Teksti i marrëveshjes së nënshkruar midis qeverisë serbe dhe Esat pashë Toptanit në Nish, më 4 (17) shtator 1914.

[54] Po aty

[55] Dokumenti- AM (m.g.) DA SIP-a PO Serija “G” Fasc. 8 Shkresa e Pashiqit dërguar Panta Gavrilloviqit në Durrës, No. Rezervat 443, më 2 (15) tetor 1914.

[56] Shukri Rahimi, Gjurmime historike të rilindjes kombëtare”, Prishtinë 1986, faqe.303.

[57] Sejfi Vllamasi (1883-1975), deputet dhe veprimtar politik në Shqipëri. I lindur në Novoselë të Kolonjës, Sejfi u shkollua në Stamboll e më pas u kyç në jetën politike të vendit. Ishte anëtar i Partisë Popullore të kryesuar nga Fan Noli dhe mori pjesë në Revolucionin e Qershorit më 1924, megjithëse më herët kishte qenë mik i ngushtë i mbretit Zog. Mërgoi në Evropë pas shtypjes së revolucionit nga forcat e Legalitetit. Vllamasi akuzohet të jetë përfshirë në grupin e antizogistëve që merrnin fonde nga qeveria e Beogradit, atëherë Jugosllavi. Gjatë pushtimit nazi-fashist, Vllamasi kthehet në Shqipëri dhe inkuadrohet në qeverinë kukull të Shqipërisë. Gjatë diktaturës komuniste kaloi një jetë shumë të vështirë, më shumë nëpër burgje dhe duke punuar deri në pleqëri të thellë. Kujtimet e Vllamasit nën titullin „Ballafaqime politike në Shqipëri (1899-1942)“ janë edituar nga historiani Marenglen Verli, dhe mbetën një vepër mjaft e kërkuar nga lexuesit shqiptarë. Autori bën përpjekje për t'i paraqitur ngjarjet realisht dhe në shumë raste çmon veprimet e ish-kundërshtarëve të vet. Në ndërkohë, Vllamasi kritikon hapur personalitete si Luigj Gurakuqi dhe grupin e irredentistëve kosovarë.

[58] Sejfi Vllamasit Kujtimet - nën titullin Ballafaqime politike në Shqipëri (1989 – 1942) edituar nga historiani Marenglen Verli.

[59] Shukri Rahimi, Gjurmime historike të rilindjes kombëtare”, Prishtinë 1986, faqe 303

[60] Historia e Shqipërisë II, faqe.433

[61] Po aty

[62] Shukri Rahimi: s.c. fq. 129. Dokumenti - AM (m.g.) DA SIP-a PO Serija “G” Fasc 8 Qarkore e ministrisë së jashtme të Serbisë drejtuar përfaqësive të veta diplomatike. No. rezervat 704, më 29.XI.(12.XII) 1914.)

[63] Shukri Rahimi: s.c. fq.128. Dokumenti - AM (m.g.) DA SIP-a PO Serija “G” Fasc 8 Telegrama e Gavrilloviqit nga Durrësi, No. Rezervat 566, më 30.X (12.XI) 1914.)

[64] Po aty, Dokumenti - AM (m.g.) DA SIP-a PO Serija “G” Fasc 8 Telegrama e Boshkoviqit nga Londra, No.497, më 5 (18.XII) 1914.

[65] M.Ekmexhiç – Ratni ciljevi Srbije 1914, Beograd 1973, faqe 391-392 dhe A.Mitroviç Srbija u prvom svetskom ratu, Beograd 1984, faqe 230.)

[66] Muin Çami-Shqipëria në marrëdhëniet ndërkombëtare (1914 – 1918), Tiranë 1987, faqe.151; Në muajt e parë të vitit 1915 Shqipëria ishte e ndarë në disa krahina me “qeveri lokale”:Shkodra me rrethinë nga një Komision dhe nga konsujt e Fuqive të Mëdha; Shqipëria e Mesme me qytetet Elbasan, Berat, Lushnje, Fierë, Tiranë, Krujë ishin në duar të kryengritësve fshatarë. Ndërkaq Durrësi me rrethinën e vet qeverisej nga Esat Toptani. Luma, Mati, Malësia e Gjakovës, e Dibrës,..., udhëhiqej nga bajraktarët e vet. Vlora ishte nën pushtimin e Italisë, kurse Shqipëria jugore ishte ripushtuar prej Greqisë.(Dr. Xheladin Shala - Marrëdhëniet shqiptaro-serbe 1912 – 1918, Prishtinë , 1990, f.242. dhe Gazeta “Populli”, 1.V.1915, Shkodër)

[67] Shukri Rahimi: s.c. fq.130.

[68] Po aty 130. Dokumenti - AM (m.g.) DA SIP-a PO Serija “G” Fasc 8 Telegrama e Gavrilloviqit nga Korfusi, No.Rezervat 782, më 18.(31) XII.1914.

[69] Dokumenti - AM (m.g.) DA SIP-a PO Serija “G” Fasc. 9 Telegrama e përfaqësuesit diplomatik të Serbisë nga Petrogradi, No. 660, më 25.XII.1914. (7.I.1915)

[70] Dokumenti - AM (m.g.) DA SIP-a PO Serija “G” Fasc. 9 Kopje e letrës së Esad pashës dërguar Pashiqit, më 26. II (11.III) 1915

- [71] Nga dokumenti i cituar më lartë.
- [72] Dr. Xheladin Shala - Marrëdhëniet shqiptaro-serbe 1912 – 1918, Prishtinë , 1990 f.241. Dokumenti - AVII, kut.57. Fasc.2, br.21.
- [73] DASSIP –AO-1915, F-IV-D-III-br.250.
- [74] Demush Shala – Mbi epikën tonë popullore historike, Prishtinë 1982, f.66.
- [75] Dokumenti - AM (m.g.) DA SIP-a PO Serija “G” Fasc. 10 Telegrami i Qirkoviqit nga Ohri, No. Rezervat 188. më 3.(16) prill 1915
- [76] Gazmend Shpuza-Kryengritja fshatare e Haxhi Qamilit, Tiranë 1979, f.155.
- [77] Në veri sundonte Mali i Zi, në veri – lindje dhe në Shqipëri të Mesme Serbia, kurse në jug Italia dhe Greqia me ndihmën e mercenarëve.
- [78] MOEI. III, VIII, pj. 1. dok. 118. AMAE, Albanie. Vëll. 5. fl.109, 168, 202.
- [79] Muin Çami – v.c.faqe.179.
- [80] Shukri Rahimi: s.c. fq. 134. Dokumenti - AM (m.g.) DA SIP-a PO Serija “G” Fasc. 10 . Proklamata e komandës serbe drejtuar shqiptarëve, No. rezervat 1392, më 19. V. (1.VI) 1915.), Muin Çami – v.c.faqe.179 / “Dokumenta historike për t’i shërbye historisë tonë kombëtare”, Elbasan 1924-1925, faqe.17-18.; “Populli”, 15.06.1915; Besa shqiptare, Shkodër 19.06.1915.)
- [81] Dr. Xheladin Shala - Marrëdhëniet shqiptaro-serbe 1912 – 1918, Prishtinë , 1990,f.251. AVII.kut.46. Fasc.4.br.30/6)
- [82] Dr. Xheladin Shala - v.c. fq.251. Dokumenti - AVII. Kut.91. Fasc. 4.br.10/98.
- [83] Kristo Frashëri - Kryengritja e fshatarësisë së Shqipërisë së Mesme (1914 – 1915), Buletini për shkencat shoqërore, nr. 1. Tiranë, 1954, fq. 48.
- [84] Dr. Xheladin Shala - Marrëdhëniet shqiptaro - serbe 1912 – 1918, Prishtinë, 1990, f.255-256. AVII.Kut.46. Fasc.2.br.19/27; Z.Cana Populli shqiptar në kapërcyell të shek. XX, IAP. Prishtinë 1990, f.187-188.
- [85] Po aty; AVII.Kut.46.Fasc.1.br.7/1.
- [86] Gazeta “Populli”, 7.VII.1915, Shkodër.
- [87] Historia e Shqipërisë, vëll.II, 1912-1921, Tiranë 1973, f.243. (Porsa Serbët shkelën Shqipërinë e Mesme, Grekët mbanin krahinat e jugës dhe Italianët Vlorën, Mali i Zi nuk mund të mbetej pas. U fut edhe ai nga ana e veriut, në javën e dytë të Qërshorit dhe, pas disa përpjekjesh të parëndësishme, pushtoi Shkodrën. Kështu u zhduk edhe ajo strehë e lirë që kishte mbetur në atë cep të Shqipërisë. Ushtëria malazeze i kapi si dhentë në vathë disa nga atdhetarët e shquar që ishin mbledhur aty, Çerçis Topullin, Mustafa Qullin, Isa Buletinin, Dedë Gjo' Lulin, Mehmet Shpendin, e të tjerë, edhe i vrau. Gjaku i Shqiptarëvevet po rridhte rrëke në çdo skaj të së mjerës Shqipëri.)
- [88] Shukri Rahimi: s.c. fq. 134. Dokumenti - AM (m.g.) DA SIP-a PO Serija “G” Fasc. 10 . Telegrami i Qirkoviqit nga Struga No. Rezervat 1533, më 4 (17) qershor 1915. Qirkoviq shkruan edhe, se Esati kërkon edhe një numër më të madh të personelit policor.
- [89] Dokumenti - AM (m.g.) DA SIP-a PO Serija “G” Fasc. 10 . Shkresa e Ministrisë së ushtrisë serbe dërguar Ministrisë së punëve të jashtme No. 4943, më 11. (24) qershor 1915.)
- [90] Dr. Xheladin Shala - v.c. 261. Dokumenti – AVII. Kutia 57. Fasc. 2. br. 20/2.
- [91] Shukri Rahimi: s.c. fq. 137; Sh. Rrahimi: v.c. fq.314.
- [92] Shukri Rahimi: s.c. fq. 139-140; Sh. Rrahimi: v.c. fq.315-316.
- [93] Shukri Rrahimi: v.c. fq.313-316; AM (m.g) DA SIP-a PO Serija “G” Fasc. 9 Raporti i Luba Jovanoviqit dhe procesverbali nga bisedimet me Esat pashën.
- [94] (AM (m.g) DA SIP-a PO Serija “G”,Fasc.11 – Letra e Këshillit ministror, dërguar Ministrisë së ndërtimitarisë No. Rez. 7894, më 11 (24) shtator 1915.
- [95] Milovan Sekuliç, Kosovo od 1912 do 1918 godine, (Tezë doktorati), Prishtinë 1980, faq 457.
- [96] Paskal Milo, Shqiperia dhe Jugosllavia 1918-1927, Forumi Nr.8 (10.01.1994), fq.23.)
- [97] Shefqet Hoxha, Luma në luftrat për liri, Tiranë 2002, fq.296/ M.Nediç, Srpska vojska na albanskoj Golgoti, Beograd 1937.
- [98] AS-MID-PO 1915, Fasc. VII-Dos, XXIX-Pa nr.
- [99] Dr.Xh.Shala, Marrëdhëniet shqiptaro-serbe 1912-18,fq.274

- [100] Nga Kulla e Lumës e deri në Pukë mbretin serb Karagjorgjeviq e përcollën edhe disa lumjanë, ish xhandar në postën kufitare të atjeshme në vitin 1915. Malë Selmani, ish xhandar në Kullë të Lumës thotë: "Kur erdh mbreti i Serbisë (Kral Pjetri) bashkë me ushtrinë në Kullë të Lumës, unë (Malë Selmani-Sh.B) e Isuf Dema nga Bicaj, e përcollëm deri në Fushë – Arrës e prej aty u kthyem prapë në Kukës. (Këtë deklaratë Malë Selmani ia jep studiuesit Shefqet Hoxha më 2.3.1970 në Bicaj) (Lexo Shefqet Hoxha, Luma në luftat për liri, Tiranë 2002, fq.296,
- [101] Dr. Xh.Shala, V.c fq.272 / AVII. Kut.462. Fasc. 6. br. 4/39; Milan Zhivanović, O evakuaciji srpske vojske iz Albanije i njenoj reorganizaciji na Korfuzu (1915-1916) prema francuskim dokumentima, Beograd 1966, faqe 245.
- [102] Dr.Xh.Shala- V.c, faqe. 276.
- [103] AJ.Fond; J.J. "Pizhon", Kut. 80-Fasc. 1. br.166.
- [104] Dr.Dragovan Shepiç. Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914-1918, Zagreb 1970, faqe 148)
- [105] AS-MID-PO 1915, Fasc.VII – Dos. XXIX – br.943)
- [106] AS-MID-PO 1915, Fasc.VII – Dos. XXIX – Pa nr.
- [107] AJ.Fond; J.J. "Pizhon", Kut. 80-Fasc. 1. br.168.
- [108] AS-MID-PO 1915, Fasc.VII – Dos. XXIX – Pa nr.
- [109] Dr.Xh.Shala- V.c, faqe. 283-289.
- [110] Sejfi Vllamasi-Ballafaqime politike në Shqipëri "Koha ditore", 30.06.2002 ,fq.25.
- [111] DASSIP-AO 1916, F.IV-D.X-br.39.
- [112] DASSIP-AO 1916, F.IV-D.X-br..46.
- [113] DASSIP-AO 1916, F.IV-D.X-br..2)
- [114] Historia e Shqipërisë, vëll. II, 1912-1921, Tiranë 1973, faqe.251-252.
- [115] DASSIP-AO 1917, F.V-D.V dhe XI-br..279 dhe 146.
- [116] Dr.Xh.Shala- V.c, faqe. 301.
- [117] Dr.Masar Kodra, Shtypi shqiptar në Amerikë midis dy luftërave botërore, Vjetari i Arkivit të Kosovës, nr.XII-XIII, Prishtinë 1981, faqe 95; Historia e Shqipërisë, vëll. II, 1912-1921, Tiranë 1973, faqe 255.
- [118] AJ.Fond; J.J. "Pizhon", Kut. 80-Fasc. 9-br.404; DASSIP-AO 1917, FV-D.V-br.263.
- [119] AS-MID-PO-AO 1918, F.I-D.VI-br.38
- [120] MID-PO-AO 1918, F.I-D.VI-br.63.
- [121] Historia e popullit shqiptar për shkollat e mesme, Tiranë 1994, faqe 152.
- [122] Kopja e Memorandumit të Esat Toptanit ndodhet në Bibliotekën Kombëtare në Tiranë. Memorandumi është i shkruar në frëngjisht, gjuhë të cilën Esati e flistë çalë-çalë e natyrisht që nuk dinte kurrësi ta shkruante
- [123] AJ-336-27-V-VII/9-5504.
- [124] Ç. Nr. 1827 - AJ, 336 – 27 – V – VII / 9-5204.
- [125] Pashiq - AJ, 336 – 27 – V – VII / 9-5204.
- [126] Fjalori Enciklopedik Shqiptar, faqe 505.
- [127] Skifter Këlliçi: 85 vjet nga atentati i Avni Rustemit kundër Esat pashë Toptanit - Vrasja e Esat pashës para hotelit "Continental" (Dosier i mbështetur në materiale dhe dokumente të Drejtorisë së Përgjithshme të Arkivave të Shtetit dhe në studimin e juristit dhe publicistit të njohur Jusuf Alibali, me titull "Avni Rustemi para organeve hetimore franceze".
- [128] Pas vrasjes së Esat Pashës, në dhjetor 1920 Avni Rustemi u kthye në Shqipëri, ku filloi punën për bashkimin e shoqërive demokratike ekzistuese në një organizatë të vetme. Kongresi i mbajtur më 25 prill 1921 në Vlorë krijoi një shoqëri që mori emrin federata "Atdheu". Kryetar nderi i saj u zgjodh Avni Rustemi. Me nismën e tij u krijuan dhe organizata profesionale të mësuesve. Pas mbylljes së federatës "Atdheu", në gusht 1922 përsëri me nismën e Avni Rustemit më 13 tetor 1922 u krijua në Tiranë shoqëria demokratike "Bashkimi". Avni Rustemi nuk qe vetëm organizatori kryesor i shoqërive demokratike, por edhe një ndër ideologët më të shquar demokratë. Idetë e tij, të formuluar në një sërë fjalimesh e artikujsh publicistikë u bënë armë e fuqishme në duart e rinisë demokratike e të masave të shtypura punonjëse. "Kur qeveria, nuk plotëson nevojat

më me rëndësi që ka kombi, - thoshte ai, atëherë kjo nevojë duhet të realizohet me interesimin e pjesës së organizuar të popullit e ta bëjmë ne qeverinë që ta ndjejë këtë nevojë". Daljen e vendit nga prapambetja Avni Rustemi e shikonte në zhvillimin e ekonomisë së pavarur kombëtare. "Pa pavarësi ekonomike, - shkruan ai, - nuk mund të ketë pavarësi politike". Idetë e tij demokratike e revolucionare ai i shprehu edhe në Asamblenë Kushtetuese të vitit 1924, ku u zgjodh deputet nga populli i ish-prefekturës së Kosovës. Ai kritikoi me guxim shpërdorimet e aparatit burokratik të kohës, fodullëkun e injorancën e klasave sunduese reaksionare dhe mbrojti me zjarr traditat e popullit tonë dhe të drejtat e shqiptarëve që jetonin në trojet e veta në Jugosllavi. Në kushtet e ashpërsimit të kontradiktave klasore e politike të vendit, reaksioni çifligar me Ahmet Zogun në krye organizoi vrasjen e Avni Rustemit më 22 prill 1924. Me këtë akt reaksioni synonte të godiste lëvizjen demokratike-borgjeze në ngritje. Vrasja e udhëheqësit të shquar të Lëvizjes demokratike shërbeu si shkëndijë e revolucionit që triumfoi më 10 qershor 1924.

[129] Arkivi Qendror i Shtetit, Fondi Avni Rustemi, Dosja 2, faqe 85

[130] Jusuf Alibali: Avni Rustemi para organeve hetimore” - buletini i shkencave historike nr. 2, 1964, faqe 211.

[131] AQSH, dosja Avni Rustemi.

[132] Po aty

[133] AQSH, fondi A. Rustemi, dosje nr. 2, faqe 46.

[134] AQSH, Dosja Avni Rustemi, faqe 73.

[135] Po aty

[136] AQSH, fondi A. Rustemi, dosje 2, faqe 29.

[137] Po aty

[138] Skifter Këlliçi, Studimi i cituar më lartë.

[139] AJ, 336-27-VII-VII/9-6750.

[140] Gazeta “Lë Tan”, 16 qeshor 1920.

[141] Gazeta “Humanite”, 20 qershor 1920.

[142] AJ, 336-27-XI-XII/9-6446.

[143] AJ, 336-27-VI-VII/9-6492.

[144] B. Krizman – B. Hrabak, proces-verbale, faqe 296.

[145] AJ, 336-27-VI-VII/9-6492.

[146] AJ, 336-27-VI-VII/9-6720.

[147] Top sekret, Nr. 3173. Ninçiq”. AJ, 336-27-VI-VII/9-6357.